

Συνέντευξη τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη στόν Σπύρο Τσακνιά (πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό 'ΔΙΑΒΑΖΩ', τ.384, Ἀπρίλιος 1998)

Σπύρος Τσακνιάς: Ὁ ἀναγνώστης τῶν βιβλίων καί τῶν ἄρθρων σας παρατηρεῖ τελευταία ἓνα εἶδος στροφῆς τοῦ στοχασμοῦ σας πρός τήν πολιτική ἀνάλυση. Ποῦ ἀποδίδετε αὐτή τή στροφή;

Παναγιώτης Κονδύλης: Τό ἀόρατο χρονολόγιό τῆς σκέψης δέν συμπίπτει ἀναγκαστικά μέ τήν ὄρατή χρονολογική σειρά τῶν δημοσιεύσεων. Τά πρῶτα μου βιβλία πραγματεύονταν, βέβαια, θέματα πού σύμφωνα μέ τίς συχνά παραπλανητικές τρέχουσες ταξινομήσεις θεωροῦνται «φιλοσοφικά» ἢ πάντως «θεωρητικά». Ὅμως στήν πραγμάτευση αὐτῶν τῶν θεμάτων δέν μέ ὤθησε τό ἀποκλειστικό ἐνδιαφέρον γιά τή «φιλοσοφία» καί ἡ ἀνυπαρξία πολιτικῶν ἐνδιαφερόντων, ἀλλά πολύ περισσότερο ἓνας προβληματισμός συνυφασμένος ἐξ ἀρχῆς μέ τήν πολιτική, τόσο ὑπό τήν εὐρεία ὅσο καί ὑπό τήν στενότερη ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἡ Γένεση τῆς Διαλεκτικῆς, ὅπου ψιλοκοσκινίζονται οἱ πιό ἀφηρημένες φιλοσοφικές ἔννοιες τοῦ μετακαντιανοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, προέκυψε π.χ. ἀπό τήν ἐπίμονη διερεύνηση τῶν πνευματικῶν ριζῶν καί προϋποθέσεων τοῦ μαρξισμοῦ, ἡ ὁποία ἐν πορείᾳ ἔγινε διερεύνηση τῆς προἰστορίας τοῦ ἐγγελιανισμοῦ ὡς μιᾶς ἀπό τίς μῆτρες τοῦ μαρξισμοῦ. Στό παράδειγμα αὐτό γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανές, νομίζω, πῶς πολιτικά ἐνδιαφέροντα μετοχετεύονται φυσικότατα σέ φιλοσοφικές ἀναζητήσεις ἀκόμα καί μέ τήν πιό τεχνική ἔννοια τοῦ ὄρου – ἄν, ἐννοεῖται, ἡ ἀνάγκη τῆς ἐμβάθυνσης καί τῆς διεύρυνσης γίνεται ἐπιτακτικά αἰσθητή. Μολονότι τά ἐξωτερικά ἐρεθίσματα δέν δροῦν ἀπό μόνα τους ὅπου λείπουν οἱ προσωπικές προδιαθέσεις καί κλίσεις, ὀφείλω νά πῶ ὅτι ἡ ἐνασχόληση μέ τή μαρξιστική θεωρία, ἐφ' ὅσον δέν ἀποτελοῦσε ἀπλῶς τροφή γιά τόν κορεσμό ἰδεολογικῶν-ἐσχατολογικῶν ἀναγκῶν, παρεῖχε ἓνα περιεκτικό πνευματικό πλαίσιο, μέσα στό ὁποῖο ἡ συνῦπαρξη καί ἡ ἀλληλοσυμπλήρωση φιλοσοφικῶν καί πολιτικῶν ἐνδιαφερόντων ἦταν περίπου αὐτονόητη.

Ὅσο εἰκάζω ὅτι ἐσεῖς ὑπονοεῖτε κάτι πιό συγκεκριμένο, δηλαδή τίς ἀναλύσεις τῆς πλανητικῆς πολιτικῆς πού δημοσίευσα μετά τό τέλος τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου. Προτοῦ φτάσω ἐκεῖ, ἐπιβάλλεται καί μιά δεύτερη εἰσαγωγική παρατήρηση. Τά παλαιότατα πολιτικά ἐνδιαφέροντα, γιά τά ὁποῖα μίλησα, δέν εἶχαν ἐξαντληθεῖ στήν ἐπισταμένη παρακολούθηση τῆς τρέχουσας ἐγχώριας καί διεθνούς πολιτικῆς, ἀλλά εἶχαν ἐπεκταθεῖ σέ μίαν οὐσιαστική μελέτη τῆς ἀρχαίας καί νεώτερης πολιτικῆς θεωρίας, οἱ καρποί τῆς ὁποίας συγκεντρώθηκαν σέ μίαν ἐκτεταμένη μελέτη γιά τόν Machiavelli καί ἀργότερα στή μονογραφία μου γιά τήν συντηρητική ἰδεολογία· στόν ἴδιο κύκλο ἀνήκει ἡ ἐργασία μου γιά τόν Montesquieu, ἡ ὁποία εἶχε σχεδιασθεῖ πολύ πρῖν ἀπό τή συγγραφή καί τή δημο-

σίευσή της. Τή γέφυρα ανάμεσα στη μελέτη της πολιτικής θεωρίας και στην αδιάλειπτη παρακολούθηση των πολιτικοστρατιωτικών εξελίξεων τήν έριχνε ή ένασχόληση με τους καλύτερους σύγχρονους μελετητές των διεθνών σχέσεων ανάμεσά τους αξίζει ιδιαίτερη μνεία ο Raymond Aron, όχι μόνο για τή νηφαλιότητα και τό ύψηλό πνευματικό του ήθος, αλλά και για τήν ευρύτερη κοινωνιολογική και φιλοσοφική του παιδεία. Σχεδόν αναπόδραστα και ανεπαισθητα συντελέστηκε από δώ και πέρα ή αύξουσα έξοικείωσή μου με τά προβλήματα της στρατηγικής, της γεωπολιτικής και της στρατιωτικής ιστορίας. Τό βιβλίο μου για τή Θεωρία του πολέμου (πρωτοδημοσιεύθηκε στη Γερμανία τό 1988) δέν συνιστά απλώς μία νέα έρμηνεία του Clausewitz και έναν έπαναπροσδιορισμό των βασικών μορφών του νεώτερου πολέμου, αλλά και μίαν εφαρμογή της θεωρητικής συγκομιδής σέ ουσιώδη στρατηγικά ζητήματα του Ψυχρού Πολέμου, όπως π.χ. τέθηκαν κατά τή διαμόρφωσή του τότε ισχύοντος σοβιετικού στρατιωτικού δόγματος.

Όστε ή «στροφή» προς τήν πολιτική ανάλυση, όπως τήν ονομάζετε, δέν ήταν ποτέ στροφή με τήν έννοια της αιφνίδιας μετάβασης από έναν κύκλο ενδιαφερόντων σ' ένα άλλον, λίγο ή πολύ ξένο προς τόν πρώτο. Καί επί πλέον είχε έπιτελεσθει, ακόμα και υπό μορφή δημοσιεύσεων, ήδη πριν από τό τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Όμως ή κατάρρευση του κομμουνισμού και ή άπαρχή της άμερικανικής ήγεμονίας δημιούργησε μία κατάσταση στό έπακρο έρεθιστική για τόν στοχασμό – τουλάχιστον τόν στοχασμό που άκουμπάει πάνω στην κατάλληλη προπαιδεία. Κάθε άνοιχτή κατάσταση σέ βάζει στον πειρασμό νά κάνεις προβλέψεις, αλλά οι προβλέψεις οφείλουν νά άπορρέουν από μία σοβαρή ανάλυση των κινητηρίων δυνάμεων, των μακροπρόθεσμων, τουλάχιστον, συντελεστών της εξέλιξης. Μέ τή σειρά τους, πάλι, τέτοιες αναλύσεις συμπλέκονται άμεσα ή έμμεσα με γενικότερα θεωρητικά ζητήματα. Αναφέρω δύο παραδείγματα. Η κυρίαρχη μετά τόν Ψυχρό Πόλεμο δυτική ιδεολογία διατείνεται ότι στό έξής τό οικονομικό στοιχείο άποκτά άπόλυτη προτεραιότητα και θά άμβλύνει τις κλασσικές μορφές των συγκρούσεων οδηγώντας σ' έναν ένιαιο κόσμο. Η άποδοχή ή ή άπόρριψη της αντίληψης τούτης προϋποθέτει φυσικά ένα γενικότερο ξεκαθάρισμα των σχέσεων μεταξύ οικονομίας και πολιτικής σέ μίαν ευρεία ιστορική και θεωρητική προοπτική. Δεύτερον, τά νέα στρατηγικά δεδομένα και ή μετατόπιση από τήν ίσορροπία του πυρηνικού τρόμου σέ συγκρούσεις χαμηλότερης έντάσεως και μεγάλης ποικιλομορφίας άπαιτούν τήν εξέταση του ζητήματος κατά πόσον ή έννοιολογία της κλασσικής θεωρίας του πολέμου, όπως τήν υποτύπωσε ο Clausewitz, είναι σέ θέση νά συλλάβει έπαρκώς τή διαγραφόμενη νέα κατάσταση. Σ' αυτά τά παραδείγματα θά μπορούσα νά προσθέσω και άλλα, όπως τήν άποτίμηση της νέας κοσμοϊστορικής έποχής στην όπτική όρισμένης φιλοσοφίας της ιστορίας ή τά «άνθρωπινα δικαιώματα» στη διπλή ιδεολογική και πολιτική τούς λειτουργία. Αλλά πέρα από τις θεωρητικές προεκτάσεις, που παίρνει θέλοντας και μή ή ανατομία της πλανητικής συγκυρίας άν θέλει νά ευσταθει έχουμε νά κάνουμε πρώτα-πρώτα με τή διακρίβωση και τήν ιεράρχηση

τῶν πραγματικῶν στοιχείων, τοῦ τί συμβαίνει στήν οἰκονομία, στή διπλωματία, στούς ἐξοπλισμούς. Στό βιβλίο μου *Πλανητική Πολιτική μετά τόν Ψυχρό Πόλεμο* ἐπιχείρησα μιᾶ πρώτη σύνθεση μεταξύ πραγματολογικῆς διάγνωσης καί θεωρητικῶν προεκτάσεων. Σήμερα, ἑφτά χρόνια μετά τή συγγραφή τοῦ κειμένου, δέν μπορῶ νά μὴν αισθανθῶ κάποιαν ἱκανοποίηση διαπιστώνοντας ὅτι δέν χρειάζεται νά ἀλλάξω οὔτε λέξη. Τοῦτο δέν στερεῖται σημασίας, ἂν ἀναλογισθοῦμε πόσες προβλέψεις ἄλλων ἀναλυτῶν διαψεύστηκαν ἔκτοτε. Δέν ἀναφέρομαι ἀπλῶς στά ὅσα φαιδρά εἰπώθηκαν γιά τό «τέλος τῆς Ἱστορίας», ἀλλά καί σέ πολύ πιό χειροπιαστά ζητήματα. Στίς συζητήσεις τῶν διεθνολόγων δέσποζε π.χ. ἡ ἄποψη ὅτι ἡ νέα παγκόσμια τάξη θά κρυσταλλωνόταν γύρω ἀπό τρεῖς πόλους καί τούς ἀντίστοιχους μείζονες χώρους, ἤτοι τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τήν Εὐρώπη καί τήν Ἰαπωνία, ἡ ὁποία στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας μᾶς φαινόταν ἀκόμα νά βρίσκεται στόν κολοφῶνα τῆς παραγωγικῆς, ἐξαγωγικῆς καί χρηματοοικονομικῆς ἀκμῆς της. Ἀπό τήν πλευρά μου, τόνισα ὅτι ἡ Ἰαπωνία ποτέ δέν θά γίνει ἡγεμονική Δύναμη στήν Ἄπω Ἀνατολή ὅσο ἡ Κίνα δέν ἔχει πεῖ τήν τελευταία της λέξη, ὅτι ἡ Εὐρώπη δέν θ' ἀποτελέσει στό προβλεπτό μέλλον πολιτική ἐνότητα μέ ἐνιαία καί βαρύνουσα βούληση καί ὅτι ἡ ἀμερικανική ἡγεμονία θά πάρει τή μορφή παροχῆς ἀστυνομικῶν καί πυροσβεστικῶν ὑπηρεσιῶν στούς συμμάχους, αὐτή τή φορᾶ ὅμως μέ οὐσιώδη οἰκονομικά ἀνταλλάγματα. Προέβλεψα ἐπίσης ὅτι τό χαρακτηριστικότερο γνώρισμα τῆς νέας ἐποχῆς δέν θά εἶναι τόσο ἡ διαμόρφωση κλειστῶν μειζόνων χώρων ὅσο ἡ ἀνοδος μεσαίων Δυνάμεων ἱκανῶν νά ἐνεργήσουν περιφερειακά, εἴτε αὐτόβουλα εἴτε σέ συνεργασία καί ὡς τοποτηρητές μίας πλανητικῆς Δύναμης. Τυπικό παράδειγμα τέτοιας μεσαίας Δύναμης εἶναι ἡ Τουρκία, ἡ ὁποία σέ 50 χρόνια θά ἔχει 100 ἑκατομμύρια πληθυσμό καί, στηριζόμενη στή ραγδαία ἐκβιομηχάνισή της, θά ἀνήκει στίς πρῶτες στρατιωτικές δυνάμεις τοῦ κόσμου.

Τή δημοσίευση τοῦ *Πλανητική Πολιτική μετά τόν Ψυχρό Πόλεμο* τήν ἀκολούθησε μιᾶ σειρᾶ ἄρθρων, γραμμένων κυρίως γιά τήν *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, ὅπου ἐπεξέτεινα τίς βασικές μου σκέψεις καί θέσεις σέ θέματα ἐπίκαιρα μὲν, ἀπλά καί μονιμότερης σημασίας. Μιᾶ οὐσιώδης ἐπιλογή ἀπό τά ἄρθρα αὐτά βρίσκεται ἤδη ὑπό ἔκδοση στά ἑλληνικά ὑπό τόν τίτλο *Ἀπό τόν 20ό στόν 21ο αἰώνα*. Ἐπίσης, οἱ ἐκτιμήσεις γιά τό μέλλον τοῦ πολέμου, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν ἓνα κεφάλαιο τοῦ *Πλανητική Πολιτική*, ἐμπλουτίστηκαν σέ πιό θεωρητική προοπτική σ' ἓνα κείμενο πού προστέθηκε ὡς κατακλειδα στήν ἑλληνική ἔκδοση τοῦ *Θεωρία τοῦ Πολέμου* («Ὁ θερμός πόλεμος μετά τόν Ψυχρό Πόλεμο»).

Πῶς νομίζετε ὅτι συνδέεται ἡ στροφή σας πρός τήν πολιτική ἀνάλυση μέ παλαιότερους προβληματισμούς σας; Καί, γενικότερα, πῶς θά χαρτογραφοῦσατε ὁ ἴδιος τήν πορεία τῆς σκέψης σας ἀπό τό ξεκίνημά σας ὡς σήμερα;

Απαντώντας στην πρώτη σας ερώτηση ανέφερα ήδη πού βρίσκεται ή σχέση καί ή συνέχεια ανάμεσα σέ παλαιότερους θεωρητικούς προβληματισμούς μου καί στίς πιό πρόσφατες πολιτικές αναλύσεις μου. Η πολιτική θεωρία απέτελεσε κατά κάποιον τρόπο τή γέφυρα ανάμεσα σέ φιλοσοφικές ή ανθρωπολογικές γενικεύσεις καί σέ πολιτικές αναλύσεις μέ τή στενότερη έννοια. Η ένασχόληση μέ τό αντικείμενο τής πολιτικής θεωρίας ανέπτυξε από νωρίς μία δική της δυναμική καί λογική, ή όποια ήρθε, επίσης από νωρίς, σέ γόνιμη σύγκρουση μέ τό γενικό πλαίσιο τής μαρξιστικής αντίληψης. Για νά εκφρασθώ σχηματικότερα: ένω ή μαρξιστική αντίληψη τής ιστορίας διέγραφε μία λίγο-πολύ ευθύγραμμη πρόοδο μέ ήθικά φορτισμένη κατάληξη καί μέ άμεσο φορέα τό οικονομικό στοιχείο, ή θεώρηση τής ιστορίας από τή σκοπιά του πολιτικού στοιχείου έδειχνε μίαν ανακύκλωση παρόμοιων μηχανισμών (όχι αναγκαία συμβάντων) δίχως έσχατο ήθικό ή άλλο νόημα καί δίχως έπιστημονικά διακριβώσιμη μόνιμη προτεραιότητα του οικονομικού, του ιδεολογικού, του φυλετικού καί έθνικού ή όποιουδήποτε άλλου παράγοντα. Η αποκοπή από τήν έσχατολογία, ή όποια ψυχολογικά δέν μέ δυσκόλεψε πολύ, είχε ως λογική της συνέπεια τήν αναίρεση κάθε ευθύγραμμης σύλληψης του ιστορικού γίνεσθαι. Άλλωστε ή σύλληψη αυτή διατυπωνόταν πάντοτε μέ σκοπό τήν κατοχύρωση κάποιας έσχατολογίας. Όμως καί τό πρωτείο τής οικονομίας μέσα στό μαρξιστικό σχήμα κατέτεινε επίσης, όσο κι αν αυτό φαίνεται παράδοξο, στην κατοχύρωση τής έσχατολογίας μέ έπιστημονικά έπιχειρήματα. Γιατί ή αναγκαιότητα τής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων καί ή αναγκαιότητα τής προσαρμογής των παραγωγικών σχέσεων στίς παραγωγικές δυνάμεις φαινόταν νά κάνουν αναπόδραστο τό happy end τής Ιστορίας, δηλαδή τήν άταξική κοινωνία, ανεξάρτητα από τή βούληση, ανεξάρτητα ακόμα κι από τήν άτομική ήθική των ανθρώπων. Έτσι, ή άρνηση τής έσχατολογίας συνεπέφερε καί τήν άρνηση του πρωτείου τής οικονομίας, τουλάχιστον όπως τό έννοούσε ο μαρξισμός. Η Ιστορία γίνεται τώρα άνοιχτή ως προς τίς πιθανές εκβάσεις (όχι αναγκαστικά ως προς τους δρώντες μηχανισμούς), γιατί δέν δρα έντός της μία πάγια ιεραρχία παραγόντων, όπου ο ένας είναι πάντα πιό καθοριστικός από κάποιον άλλον, αλλά τό βάρος καί ή σπουδαιότητά τους ποικίλλουν συνεχώς ανάλογα μέ τή συγκυρία. Τοῦτο δέν σημαίνει διόλου τήν άρνηση μίας έπιστήμης τής ιστορίας καί των ανθρώπινων πραγμάτων, δηλαδή δέν σημαίνει διόλου τήν άρνηση τής αιτιότητας – όμως άλλο πράγμα είναι ή αιτιότητα πού ισχύει σέ κάθε περίπτωση καί άλλο πράγμα είναι ή νομοτέλεια πού πάει νά υποτάξει όλες τίς περιπτώσεις σέ μία καί μόνη τελολογικά άρθρωμένη άλυσίδα. Η οικονομία δέν παύει φυσικά νά έχει τό ιδιαίτερο βάρος της μέσα στους διαμορφωτικούς παράγοντες τής κοινωνικής ζωής, όμως υποτάσσεται στή γενική λογική καί στή γενική μορφολογία των κοινωνικών σχέσεων, των σχέσεων ανάμεσα σέ ανθρώπινες υπάρξεις πού ζούν κοινωνικά. Μιλώντας κανείς για ανθρώπους, για σχέσεις μεταξύ τους, για δυνάμεις πού συγκροτούν καί συγκροτούν κοινωνίες, εισέρχεται στό βαθύ καί έσχατο επίπεδο της άνάλυσης, δηλαδή στό επίπεδο τής κοινωνικής όντολογίας. Τοῦτο τό επίπεδο προσπαθώ νά

έξιχινιάσω τώρα σέ μιά τρίτομη έργασία, τής όποιás ό πρῶτος τόμος θά δημοσιευθεῖ προσεχῶς στή Γερμανία.

Αποφασιστικούς έρεθισμούς στή σκέψη μου έδωσε ὅμως ὄχι μόνον ἡ κριτική ἀντιπαράθεση μέ τή μαρξιστική θεωρία, ἀλλά καί ἡ κριτική βίωση καί παρατήρηση τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος στή διεθνή καί διαχρονική του διάσταση. Τό καίριο σημείο ἐδῶ ἦταν τό ἐξῆς. Δεκάδες ἑκατομμύρια ἀνθρώπων, πλείστοι ὅσοι ἀπό τούς ὁποίους εἶχαν ἠθικότατες προθέσεις καί ἐπέδειξαν συχνότατα ἀπαράμιλλη αὐτοθυσία, μάχονταν γιά τήν ἐγκαθίδρυση τής Οὐτοπίας, ὅμως ἀπό τή συλλογική τους δράση προέκυπταν ἀποτελέσματα ἀπ' εὐθείας ἀντίθετα πρὸς τούς κεκηρυγμένους σκοπούς, ἀποτελέσματα πού ἀνακύκλωναν ἀκριβῶς ἐκεῖνα τά φαινόμενα πού ἤθελε καί ὄφειλε νά ξεπεράσει ἡ Οὐτοπία: τήν κατεξουσίαση ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο, τή λογική τής ἰσχύος μέσα στήν ἀναίμακτη ἢ αἱματηρή ἐκδίπλωσή της. Πῶς ἔπρεπε νά ἐρμηνευθεῖ αὐτό τό παράδοξο; Πῶς λειτουργεῖ ἡ ἑτερογονία τῶν σκοπῶν μέσα στήν Ἱστορία, οὕτως ὥστε, συνηθέστατα ἄλλωστε, καί ἀπό τίς ἀπαρχές ἀκόμα τής ἱστορικής δραστηριότητας, ἡ φορὰ τής ἀπρόσωπης συνισταμένης νά ἀποκλίνει ἀπό τήν φορὰ τῶν προσωπικῶν συνιστωσῶν παρμένων χωριστά; Γιατί, μέ ἄλλα λόγια, ἡ συλλογική δράση νά μᾶς ὀδηγεῖ ἐκεῖ ὅπου δέν ἐπιθυμοῦσε κανείς ἀπό τούς ἀτομικούς φορεῖς της; Καί ἀκόμα: πῶς εἶναι δομημένη, ἐννοιολογικά καί ψυχολογικά, ἡ οὐτοπική καί γενικότερα ἡ ἰδεολογική σκέψη, οὕτως ὥστε νά ἐπιβιώνει κάθε πρακτικῆς διαψεύσεως ἢ πάντως νά μεταμορφώνεται καί νά μετακινεῖται σ' ἓνα νέο πεδίο μόλις τά πρακτικά ἀδιέξοδα στό προηγούμενο γίνουν κραυγαλέα καί ἀφόρητα; Ποιοί ἀνθρωπολογικοί καί πολιτισμικοί παράγοντες εὐνοοῦν ἢ καί ἐπιβάλλουν αὐτή τή δόμηση καί αὐτή τήν ἀνθεκτικότητα τής οὐτοπικῆς καί τής ἰδεολογικῆς σκέψης; Εἶναι εὐκόλο νά κατανοήσει κανείς τί εἶδους, καί πόσο εὐρεῖς, ἔρευνες θέτουν σέ κίνηση αὐτό τά ἐρωτήματα. Οἱ μηχανισμοί τής ἑτερογονίας τῶν σκοπῶν ἀναλύονται συγκεκριμένα μόνο μέ βάση μίαν ἐκτεταμένη γνώση τής ἱστορίας ἀπό πρῶτο χέρι καί μίαν κοινωνιολογική παιδεία ἱκανή νά ἀξιολογήσει ἱστορικό ὑλικό ἀντλημένο μέ τέτοιον τρόπο. Ἡ γνώση τής ἱστορίας ὡς κοινωνικῆς ἱστορίας τέμνεται πάλι μέ τή γνώση τής ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, πού μέ τή σειρά της δέν γίνεται κατανοητή χωρὶς τήν παρακολούθηση τής ἱστορίας ὀρισμένων κεντρικῶν θεωρητικῶν προβλημάτων, ὅποτε μπαίνουμε στά πεδία τής φιλοσοφίας, τής θεολογίας ἢ καί τής τέχνης ὡς ἄκρως εὐαίσθητου σειсмоγράφου κοσμοθεωρητικῶν μετατοπίσεων. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ διαπίστωση τής μόνιμης ἐπήρειας ἰδεολογικῶν καί οὐτοπικῶν δομῶν σκέψεως ὀδηγεῖ σέ μίαν θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἐρωτήματος: γιατί παράγεται «νόημα» καί «πνεῦμα», γιατί οἱ ἄνθρωποι ἐντός τής κοινωνίας καί τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὑποχρεωμένοι νά αὐτοθεωροῦνται ὡς ὄντα μέ «πνεῦμα» (ἢ «λογικό»), ἤτοι νά συνδέουν ἀναγκαστικά τίς πράξεις τους μέ «νόημα» καί νά διεξάγουν τούς μεταξύ τους ἀγῶνες στό ὄνομα αὐτοῦ του «νοήματος»; Ποιά ἰδιαιτέρη τροπή παίρνουν οἱ ἀνθρώπινες πράξεις καί σχέσεις ὅταν τό νόημα αὐτό ὀνομάζεται «ἀξία» ὑπό τήν ἠθική-κανονιστική ἔννοια τοῦ ὄρου; Πῶς συνυφαί-

νεται ή αξιολογική τοποθέτηση όχι μόνον μέ τήν πρακτική δραστηριότητα αλλά καί μέ τήν έρμηνεία τοῦ κόσμου; Ἔτσι επανερχόμαστε στήν ιστορία τῶν ιδεῶν καί τῶν προβλημάτων, στήν ἀνατομία τῶν κοσμοθεωριῶν, ὅμως επανερχόμαστε σ' αὐτές σ' ἓνα ὑψηλότερο επίπεδο, ὅπου ἀπαιτοῦνται γενικευμένες ἀποφάνσεις πάνω στόν ἄνθρωπο καί στόν ἀνθρώπινο πολιτισμό, ἀποφάνσεις πού ἐντάσσονται κι αὐτές στό θεωρητικό σῶμα τῆς κοινωνικῆς ὄντολογίας. Καί συνάμα ἀπαιτοῦνται διευκρινίσεις πάνω σέ ζητήματα μεθόδου, γιατί ή διαπίστωση τῆς συνύφανσης εἶναι καί Δέοντος στό πλαίσιο τῆς τρέχουσας ιδεολογικῆς καί οὐτοπικῆς σκέψης θέτει τό καθήκον τῆς διαστολῆς τους, δηλαδή τῆς ἀναγκαίως διαστολῆς μεταξύ ἐπιθυμιῶν καί διαγνώσεων στό πλαίσιο μίας νηφάλιας ἐπιστημονικῆς σύλληψης τῶν πραγμάτων. Ὁ ἀδιάφορος καί θολός σκεπτικισμός, πού θεωρεῖ ἀδύνατη τή γνώση καί τίς ἀξίες σχετικές, εἶναι κάτι πολύ διαφορετικό ἀπό τήν διαπίστωση τῆς συγκεκριμένης λειτουργίας τῶν ἀξιῶν μέσα σέ συγκεκριμένες καταστάσεις καί γιά σκοπούς συγκεκριμένων ἀνθρώπων· ή διαπίστωσή της ἔτσι νοούμενης σχετικότητας τῶν ἀξιῶν εἶναι ἀδύνατη χωρίς ἐπαρκῆ γνώση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

Χαρτογραφώντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τήν πορεία τῆς σκέψης μου θέλω νά σᾶς πῶ ὅτι αὐτή κινήθηκε πάντα ἀπό κεντρικά ἐρωτήματα, τά ὅποια ὑπῆρξαν, καί εἶναι πάντοτε, οἱ ἄξονες τῶν ἐπί μέρους ἐρευνῶν μου. Ἀπό τήν ἀνασκόπηση μιᾶς τέτοιας πορείας ὁ ἀναγνώστης περιμένει συνήθως ἀφηγήσεις προσωπικοῦ καί ψυχολογικοῦ χαρακτήρα. Δέν μπορῶ νά ξέρω τί ρόλο ἔπαιξαν τέτοιοι παράγοντες στήν διαμόρφωση τῆς σκέψης ἄλλων διανοητῶν. Ἀπλά γενικά δέν πιστεύω ὅτι μπορεῖ νά τοῦς ἐντοπίσει κανείς μέ ἀκρίβεια, καί σ' ὅ,τι ἀφορᾷ ἐμένα προσωπικά, προσπάθησα πάντοτε νά παραμείνω ἀνεπηρέαστος ἀπό ἐξωτερικές συντυχίες καί ἐσωτερικές διακυμάνσεις, κρατώντας σφιχτά στό χέρι μου τόν μίτο τῆς λογικῆς τῶν προβλημάτων καί τῶν ἐμπειρικῶν μαρτυριῶν. Ἡ ἀποκοπή μου ἀπό τή μαρξιστική ἐσχολογία δέν γέννησε μέσα μου τήν ἐπιθετική ψυχολογία τοῦ ἀποστάτη, ὁ ὅποιος δαιμονολογεῖ γιατί δέν θέλει πιά νά ἐξηγήσει, ἀλλά νά δικαιωθεῖ. Ἀπεναντίας, αἰσθάνθηκα ἐξ ἀρχῆς ὅτι οἱ ἐμπειρίες μου, οἱ θεωρητικές καί οἱ πρακτικές, ἦσαν μιά θαυμάσια πρώτη ὕλη γιά νά στηρίξω σ' αὐτές μιά σοβαρή προσπάθεια κατανόησης τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου. Δέν ὑποκατέστησα, λοιπόν, τήν ἡρώϊνη τοῦ μαρξισμοῦ μέ τήν ἡρώϊνη τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τοῦ ἠθικισμοῦ ἢ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως ἔκαναν πλεῖστοι ὅσοι· ὅταν ἔκοψα τά ναρκωτικά, τά ἔκοψα ριζικά καί τελειωτικά. Ἐννοεῖται, ή μακρᾷ ἄμεση καί ἔμμεση ἀντιπαράθεση μέ τή σκέψη τοῦ Marx καί τῶν καλύτερων μαρξιστῶν διόλου δέν ἦταν ή μόνη πηγή καί τό μόνο ἔναυσμα τῶν προβληματισμῶν μου. Ἡ παιδεία μου ἦταν, εὐτυχῶς, ἐξ ἀρχῆς πολύ εὐρύτερη. Ὅμως στόν περιορισμένο διαθέσιμο χώρο μας προτίμησα νά παρουσιάσω τά πράγματα ἀπ' αὐτήν τήν ιδιαίτερα προνομιακή καί γόνιμη σκοπιά.

*Έχει παρατηρηθεῖ πῶς ὅταν μεταφράζετε ἕνα βιβλίο σας ἀπό τὰ γερμανικά, στὰ ὁποῖα πρωτογράφηκε, προσθέτετε συνήθως ἕνα ἐπίμετρο ἀφιερωμένο στὰ ἑλληνικά πράγματα. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀπὸ ἕνα ζήτημα οἰκουμενικῆς ἐμβέλει-
ας περνᾶτε στὴν ἐξέταση ἑνὸς θέματος τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος. Βρίσκετε πῶς
σὰς χαρακτηρίζει μίᾳ ἐμμονῇ στὰ νεοἑλληνικά κοινωνικά προβλήματα;*

Καὶ αὐτὴ σας ἡ ἐρώτηση μὲ ἐπαναφέρει σὲ παλαιῆς ἀναζητήσεις πού πρωτοδια-
μορφώθηκαν μέσα σὲ μαρξιστικές συντεταγμένες, γιὰ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ πλαίσιο
τους στὸν βαθμὸ ὅπου μποροῦσα νὰ δῶ σφαιρικότερα τίς ἱστορικές ἐξελίξεις καὶ
καταστάσεις. Ὡς γνωστόν, τὰ κομμουνιστικά κινήματα σεμνύνονταν ὅτι χαράσ-
σουν καὶ ἀκολουθοῦν μίαν «ἐπιστημονική» πολιτική, στηριζόμενη στὴν ἀκριβῆ
καὶ ἱστορικά θεμελιωμένη ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ταξικῶν
συσχετισμῶν σὲ μίᾳ χώρα· ἀκόμα κι ὅταν συμμόρφωναν ἀπλῶς τὴ δράση τους
μὲ τίς ἐντολές τῆς Μόσχας, ἐπέμεναν στὸ θεωρητικὸ αὐτὸ περιτύλιγμα, ἀλλά-
ζοντάς το βέβαια κατὰ τίς περιστάσεις. Ὅπως καὶ νὰ 'χει, ἡ σύζευξη πολιτικῆς
καθηκοντολογίας καὶ κοινωνιολογικῆς-ἱστορικῆς ἀνάλυσης ἦταν, ἔστω καὶ ὡς
ἱεροτελεστία, ὑποχρεωτική, καὶ αὐτὸ ὠθοῦσε αὐτόματα τὴ φιλέρευνη σκέψη στὴ
γενετική ἀνίχνευση τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τῆς νεοἑλληνικῆς πραγ-
ματικότητας. Ἐδῶ σκόνταφτε κανεῖς a limine σὲ ἕνα σοβαρὸ θεωρητικὸ πρό-
σκομμα, τὸ ὁποῖο ὁμως συνιστοῦσε καὶ ἕνα πρόσθετο πνευματικὸ δέλεαρ. Ἐν-
νοῶ τὴν ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὸν ἐννοιολογικὸ ἐξοπλισμὸ καὶ στὸ ἀντικεί-
μενο τῆς ἔρευνας. Ἡ ἐννοιολογία τῆς νεώτερης κοινωνιολογίας (μαζί καὶ τῆς
μαρξιστικῆς) διαμορφώθηκε κατὰ τὸν 19ο καὶ τὸν 20ο αἰῶνα ὡς θεωρητικὴ ἀπο-
κρυστάλλωση ἐξελίξεων πού διαδραματίσθηκαν στίς δυτικοευρωπαϊκῆς κοινω-
νίες· ἦταν, λοιπόν, ἐννοιολογία μὲ συγκεκριμένη ἱστορικὴ φόρτιση, καὶ ἔξω ἀπὸ
τὸ δεδομένο ἱστορικὸ τῆς πλαίσιο δέν μποροῦσε οὔτε νὰ κατανοηθεῖ ἀλλὰ οὔτε
καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ μὲ ἐπιτυχία ὡς ἀναλυτικὸ ἐργαλεῖο. Συνάμα ὁμως δέν
ὑπάρχει καμμία ἄλλη ἐννοιολογία ἐκτός ἀπ' αὐτὴν καὶ –ἐπειδὴ κάθε ἀνάλυση
προϋποθέτει ρητὰ ἢ ἄρρητα μίαν ἐννοιολογία– γι' αὐτὸ στὴ χρήση τῆς ἀναγκά-
ζονται νὰ καταφύγουν ἀκόμα καὶ κοινωνιολόγοι ἢ ἱστορικοὶ ἀσχολούμενοι μὲ
κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς λίγο-πολύ διαφορετικούς ἀπὸ τοὺς δυτικοευρωπαϊ-
κούς. Ἀκριβῶς ἡ ἄγνοια τῆς ἱστορικῆς φόρτισης τῆς κοινωνιολογικῆς ἐννοιολο-
γίας διευκόλυνε τὴ μεταφορά τῆς στὰ καθ' ἡμᾶς, ἡ ὁποῖα βέβαια συχνότατα ἐμ-
πνεόταν ἀπὸ μίαν «ἐκσυγχρονιστική» πρόθεση: ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐννοιολογίας
τοῦ προτύπου στὴν περίπτωσι τοῦ (ἀτελοῦς ἀκόμη) ἀντιγράφου φαινόταν θε-
μιτή, γιὰτὴ ἡ ἐξομοίωση τοῦ δευτέρου μὲ τὸ πρῶτο θεωροῦνταν ὄχι ἀπλῶς εὐ-
κταία, ἀλλὰ καὶ ἱστορικὰ ἀναγκαῖα. Ἀντίστροφα, ἡ προσπέλασι τῶν εἰδοποιῶν
στοιχείων τῆς νεοἑλληνικῆς περιπτώσεως προϋπέθετε ὄχι μόνον τὴν ἀποκοπὴ ἀ-
πὸ εὐθύγραμμες παραστάσεις τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων καὶ μίαν αἴσθησι τῆς
ἱστορικῆς μοναδικότητας, ἀλλὰ καὶ οὐσιώδη γνώσι τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἱ-
στορικοκοινωνικῶν δεδομένων· γιὰτὴ μονάχα ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυσι σὲ πολλα-
πλά ἐπίπεδα ἐπιτρέπει τὴν ἐκλέπτυνσι καὶ τὴν ἀναπροσαρμογὴ μίᾳς ξενόφερ-

της έννοιολογίας. Η μελέτη τής ευρωπαϊκής ιστορίας, στην οποία αφιέρωσα μεγάλο μέρος τών σπουδών μου στη Γερμανία κοντά σέ σημαντικότετους ιστορικούς, όπως ο Werner Conze και ο Reinhart Koselleck, μου έδωσε έννοιολογικά και τυπολογικά έρεϊσματα για τήν έξ άντιδιαστολής κατανόηση τής νεοελληνικής Έτσι βρήκα όρισμένες απαντήσεις σέ παλαιά μου κεντρικά έρωτήματα για τήν κοινωνική και ιδεολογική φυσιογνωμία τής χώρας μας. Καί μολονότι δέν μου έμεινε ως τώρα –και πιθανότατα δέν θά μου μείνει ούτε και στό μέλλον– χρόνος για νά τίς εκθέσω στην έκταση και μέ τήν τεκμηρίωση πού θά επιθυμούσα, ωστόσο άδραξα τήν ευκαιρία νά τίς συνοψίσω στην εισαγωγή πού έγραψα για τήν έλληνική έκδοση του *Η παρακμή του άστικού πολιτισμού*, όπου έν μέρος χρησιμοποιήθηκαν σημειώματα και προσχέδια από τήν εποχή ακόμα τών φοιτητικών μου χρόνων στην Αθήνα. Τό θέμα του βιβλίου προσφερόταν έδω σέ μακροσκοπικές αναδρομές και τυπολογικές γενικεύσεις, πού έφθαναν όμως ως τήν αποτίμηση τών σημαντικών αλλαγών τής νεοελληνικής κοινωνίας κατά τίς τελευταίες δεκαετίες, παρέχοντας έτσι τή βάση για όρισμένες σκέψεις πάνω στις προοπτικές της μέσα στην συγκαιρινή ευρωπαϊκή και πλανητική συγκυρία. Τώρα τόν πρώτο λόγο τόν είχε φυσικά ή γεωπολιτική, στρατηγική και οικονομική άνάλυση, σύμφωνα άλλωστε μέ τή θεματική τών έργων, ή έλληνική έκδοση τών οποίων μου παρείχε τήν αφορμή νά διατυπώσω σέ συνεκτική μορφή τίς απόψεις μου για τά τρέχοντα έλληνικά ζητήματα. Στά δύο επίμετρα πού γράφτηκαν για τό *Πλανητική Πολιτική μετά τόν Ψυχρό Πόλεμο* και τό *Θεωρία του Πολέμου* προσπάθησα νά τοποθετήσω τίς διαγνώσεις μου μέσα σέ ευρύτερα –πλανητικά, ευρωπαϊκά ή περιφερειακά– πλαίσια, νά δείξω τίς συναρτήσεις μέ τίς βαθύτερες κινητήριες δυνάμεις του σημερινού κόσμου και νά χαράξω έναν ψυχραιμο τρίτο δρόμο για τή σύλληψη μίας έθνικής στρατηγικής πέρα από τίς δύο ιδεολογικές θέσεις πού κυριαρχούν σήμερα λίγο-πολύ στην Ελλάδα, εκτρέφοντας έξ ίσου τήν παλαιόθεν προσφιλή ήμιν τραπεζορρητορεία και τήν έξωραϊσμένη μέ θεωρητικά πασαλείμματα λογοκοπία. Έννοώ άφ' ενός έλληνοκεντρικές έξάρσεις και διανοουμενίστικες παραδοσιολατρίες και βυζαντινολατρίες, οί όποιες βρίσκουν ευρύτερη άπήχηση γιατί ένα έθνος πού δέχεται συνεχείς έξευτελισμούς χρειάζεται και συνεχείς ψυχικές υπεραναπληρώσεις· και άφ' έτέρου, στην αντίπερα όχθη, τήν πεποίθηση τών διαφόρων «ευρωπαϊστών», «έκσυγχρονιστών» και «όρθολογιστών» ότι ή «πολιτισμένη Δύση», μετουσιώνοντας στην πράξη τήν πνευματική της κληρονομία και διαδίδοντας τήν στον κόσμο όλόκληρο μέ τήν παγκοσμιοποίηση τής οικονομίας και τά «άνθρώπινα δικαιώματα», θά πρωτοστατήσει σ' έναν άνθρωπινό και ειρηνικό 21ο αιώνα. Οί μέν προτείνουν τήν έξαγωγή έλληνικού πνεύματος, οί δέ άγωνίζονται για τήν εισαγωγή ευρωπαϊκού ήθους. Αλλά ούτε οί μέν ούτε οί δέ φαίνεται νά έχουν –και κατά τουτο ό έπαρχιωτισμός παραμένει γνησίως έλληνικός– σαφή αντίληψη για τό ποιά είναι ή φυσιογνωμία του σημερινού πλανητικού κόσμου και ποιές μακροπρόθεσμες δυνάμεις τήν άπεργάζονται.

Ὡς τώρα μίλησα γιά τήν ἐνασχόλησή μου μέ τά ἑλληνικά πράγματα ὅπως μιλά κανεῖς γιά τήν ἐνασχόληση μέ μιá περίπτωση θεωρητικά ἐνδιαφέρουσα λόγω τῆς ιδιοτυπίας τῆς. Καί στ' ἀλήθεια, καθώς τό μυαλό μου δέν ἡσυχάζει ἄν δέν ἀπαντήσῃ στά ἴδια τοῦ τά ἐρωτήματα, ὅσος καιρός κι ἄν πέρασε ἀφ' ὅτου τά πρωτοέθεσε κι ὅσες πνευματικές περιπλανήσεις κι ἄν μεσολάβησαν ἔκτοτε, τό καθαρά θεωρητικό ἐνδιαφέρον ἦταν καί εἶναι οὐσιώδεις κίνητρο τῆς «ἐμμονῆς» μου αὐτῆς, καθώς ὀρθά τήν ὀνομάζετε. Ὡστόσο δέν διανοοῦμαι καν νά ἀμφισβητήσω πρὸς τά ἔξω ἢ νά ἀποκρύψω ἀπό τόν ἑαυτό μου ὅτι μέ τήν Ἑλλάδα μέ συνδέουν οἱ ὑπαρξιακοὶ ἐκεῖνοι δεσμοὶ πού γίνονται πρόδηλοι ἀκόμα καί στόν πιό ξεσκολισμένο κοσμοπολίτη ὅταν διαθέτει ἐπαρκῆ αὐτογνωσία καί στοχαστεῖ σοβαρά πάνω στοὺς παράγοντες πού τόν διαμόρφωσαν. Ὁ κοσμοπολιτισμός δέν μου εἶναι καθόλου ξένος, καί εἶχα τήν εὐκαιρία νά τόν ἀσκήσω πρακτικά πολύ περισσότερο ἀπό πλείστους ὅσους παρ' ἡμῖν, οἱ ὁποῖοι τόν κηρύσσουν θεωρητικά κατακεραυνώνοντας τόν «ἐθνικισμό» κάθε εἶδους. Ὅμως ὁ ἀντικειμενικά ὑφιστάμενος δεσμός μου μέ τήν Ἑλλάδα παρέμεινε πάντοτε ὑποκειμενικά ἐνεργός ὑπὸ τῆ μορφή ἑνός ὑπαρξιακοῦ καί ὄχι μόνον θεωρητικοῦ ἐνδιαφέροντος. Καθώς ἔφυγα σέ σχετικά ὄριμη ἡλικία ἀπό τήν Ἑλλάδα, ἔχοντας πίσω μου ἀρκετά χρόνια συνειδητῆς ζωῆς καί καιρίες ἐμπειρίες, δέν χρειάστηκε ποτέ νά μέ παρηγορήσουν «εἰς τήν ξένην» ἄτοποι ἐξωραϊσμοὶ ἢ νά μέ λιγώσουν κούφειες νοσταλγίες – καί μάλιστα γιά πράγματα πού στή δεκαετία τοῦ 1950 καί τοῦ 1960 τά ζοῦσε κανεῖς πιό ἀτόφρα καί ἀνόθευτα. Ἐτσι, τό ὑπαρξιακό μου ἐνδιαφέρον γι' αὐτόν τόν τόπο δέν συνάπτεται μέ θετικές προκαταλήψεις· ἀποτελεῖ ὅμως διαρκῆ λόγο μίας ἐπικέντρωσης τῆς προσοχῆς μέ θετική καί ἐποικοδομητική πρόθεση, ἱκανή νά κρυσταλλωθεῖ σέ συγκεκριμένες προτάσεις καί πράξεις.

Διαβάζοντας τίς ἐργασίες σας, διαπιστώνει κανεῖς ὅτι τό ἐνδιαφέρον σας ἐπικεντρώνεται στόν εὐρωπαϊκό μοντερνισμό, ὅτι πολιορκεῖτε συστηματικά τήν εὐρωπαϊκή κουλτούρα τῶν Νεωτέρων Χρόνων. Τί εἶναι γιά σας ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός καί πρὸς τά πού νομίζετε ὅτι βαδίζει;

Ἡ περίφημη ρήση τοῦ Hegel, ὅτι ἡ κουκουβάγια, τό πουλί τῆς γνώσης καί τῆς σοφίας, πετᾷ τό σούρουπο, ἔρχεται ἀναγκαῖα στόν νοῦ ὁποιοῦ ζητᾷ σήμερα νά ἐποπτεύσει τοὺς εὐρωπαϊκοὺς Νέους Χρόνους. Ἡ συνολική ἐποπτεία καθίσταται τώρα δυνατή ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ εὐρωπαϊκοὶ Νέοι Χρόνοι εἰσηλθαν στό ἱστορικό τους λυκόφως καί κλείνουν τόν κύκλο τοὺς ἀπορροφώμενοι ἀπό τήν πλανητική ἐποχή, τήν ὁποία ἐγκαινίασαν οἱ ἴδιοι μέ τίς μεγάλες γεωγραφικές ἀνακαλύψεις τοῦ 15ου καί τοῦ 16ου αἰώνα. Καθώς ἔχουμε μπροστά στά μάτια μᾶς ἕνα τετελεσμένο φαινόμενο καί ἕναν ἀπαρτισμένο κύκλο, βρισκόμαστε σέ προνομιακή θέση προκειμένου νά ἀποτιμήσουμε τά εἰδοποιά γνωρίσματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καί αὐτοῦ του πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποιοῦ ἡ ἀντικειμενικά ἐξέχουσα ση-

μασία ἔγκειται –πέρα ἀπό κάθε ἀξιολογία– στό ὅτι ἀποδέσμευσε τίς δυνάμεις πού ἐνοποίησαν τόν πλανήτη σέ βαθμό ἀσύλληπτο προτύτερα. Ἡ πλανητική ἱστορία καταπίνει τή γενεσιουργό της, τήν εὐρωπαϊκή ἱστορία. Εἶναι κι αὐτό ἓνα ἀπό τά περιφανῆ παραδείγματα τῆς ἑτερογονίας τῶν σκοπῶν, γιά τήν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω.

Σέ τέσσερις ἐκτεταμένες ἐργασίες μου (Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός, Συντηρητισμός, Κριτική τῆς Μεταφυσικῆς, Παρακμή τοῦ Ἀστικοῦ Πολιτισμοῦ) ἐπεχείρησα νά ἐντοπίσω τούς κοσμοθεωρητικούς ἄξονες πού προσδίδουν στους εὐρωπαϊκούς Νέους Χρόνους τήν εἰδοποιό τους ἐνότητα, καί τό ἐπεχείρησα ἔτσι, ὥστε νά γίνονται κατανοητές καί οἱ σημερινές πλανητικές ἐξελίξεις. Καί στίς τέσσερις αὐτές ἐργασίες ἀναπλάθεται ὁλόκληρη ἡ ἐποχή, σέ ἐκάστοτε διαφορετική προοπτική, ἐνῶ ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν, ἀλλά καί ἡ κοινωνική ἱστορία, δομεῖται ὡς ἱστορία προβλημάτων, πράγμα πού ἐπιτρέπει στήν ἀνάλυση νά κινεῖται ταυτόχρονα σέ πολλαπλά ἐπίπεδα ἀποκαθιστώντας τήν ἐνότητά τους. Βλέποντας ὅτι στά τέλη τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἡ ἀνθρώπινη κυριαρχία πάνω στή Φύση δέν σταματᾷ οὔτε μπροστά στή χειραγώγηση τῆς βιολογικῆς ὕλης τῶν ἔμβιων ὄντων, εἶναι εὐλογία ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ εὐρωπαϊκοί Νέοι Χρόνοι πρῶτα ἀπ' ὅλα σημαίνουν μιά ριζική ἀνατοποθέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στό φυσικό του περιβάλλον, μιά ἐξιστορική ἐπιπέδα ἀποκαθιστώντας αὐτοῦ ὑπό τήν ἐννοια τῆς προϊούσας συνύφανσής του μέ τήν ἱστορική δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως ἡ γενική αὐτή ἀπόφαση δέν βγαίνει ἀπό τά ὅρια τῆς ἀοριστίας ἢ καί τῆς κοινοτοπίας, ὅσο δέν ἐξιχνιάζονται οἱ ἰδιαίτερες μορφές τῆς παραπάνω ἀνατοποθέτησης σέ ποικίλα πεδία καί ὅσο δέν κατανοεῖται ἡ μορφολογική παραλληλότητα κι ἡ ἐσωτερική συνάφεια τῶν πεδίων αὐτῶν. Ἡ ἀνάλυση, ὄντας ὑποχρεωμένη νά ἐργασθεῖ μέ ἀφαιρέσεις καί ταξινομήσεις, ἐγκαθιδρύει συνήθως ἱεραρχίες μεταξύ τῶν πεδίων αὐτῶν, στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ ἱστορική κίνηση ἔγινε ταυτόχρονα σέ ὅλα τους καί τά προωθητικά ἐρεθίσματα προηλθάν ἄλλοτε ἀπό τό ἓνα καί ἄλλοτε ἀπό τό ἄλλο. Τό πρωτεῖο τῆς *vita activa* ἐναντί τῆς *vita speculativa*, τοῦ πρακτικοῦ ἐναντί τοῦ θεωρητικοῦ βίου –τό ὁποῖο, μέσῳ τῆς νέας πρωτοκαθεδρίας τῆς πάλαι ποτέ βάνουσης ἐργασίας ἐναντί τῆς πάλαι ποτέ εὐγενοῦςσχόλης, συγκεκριμενοποίησε τήν ἀνατοποθέτηση ἀπέναντι στή Φύση– ἐξακτινώθηκε τόσο στήν κοσμολογία ὅσο καί στήν πολιτική, γιά νά ἀνατρέψει ἐκ βάθρων τίς ἀρχαῖες καί χριστιανικές ἀντιλήψεις· καί ἡ ἀνατροπή ἔγινε συνειδητά, μέ ρητή πολεμική πρόθεση. Στήν κοσμολογία, λοιπόν, τό παραπάνω πρωτεῖο σήμαινε τήν ὑπεροχή τῆς κίνησης ἐναντί τῆς στάσης, ἄρα τήν ἀντικατάσταση τοῦ κλειστοῦ ἱεραρχημένου κόσμου μέ τό ἀνοιχτό καί ἐπίπεδο σύμπαν· καί στήν πολιτική σήμαινε ὅτι οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι μοιραία δεμένοι σέ μιά θεοδότη ἢ φυσική ἱεραρχική τάξη, ἀλλά μποροῦν νά κατασκευάσουν μιά κοινότητα ἐξ ἴσου ἀνοιχτή καί ἐπίπεδη ὅσο τό νέο σύμπαν. Τό ἐργαλεῖο τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ἦταν ἀρχικά τό σύγχρονο κυρίαρχο κράτος μέ τή γενική καί ἴση νομοθεσία του, ἀργότερα ἦταν τό μέγα σχέδιο τῆς Οὐτοπίας. Ὅμως κράτος, Οὐτοπία, πρωτεῖο τοῦ ἐνεργοῦ βίου καί τεχνική ἀντίληψη τῶν πραγμάτων συνδέονται στενά. Καί

στήν πολιτική, όπως και στην κοινωνική εργασία, ή τέχνη υπερέχει τώρα της φύσεως, ανατρέποντας και στο σημείο αυτό τις αρχαίες και χριστιανικές κατατάξεις.

Όσο η εξέλιξη διόλου δεν στάθηκε τόσο ένιαία και ευθύγραμμη όσο θά μπορούσε να συνεπάγεται αυτό το σχήμα. Γιατί οι Νέοι Χρόνοι είχαν εξ αρχής και άλλες πλευρές, βαθύτατα αντιφατικές μάλιστα. Ενάντια στην αρχαία-χριστιανική αντίληψη για την οντολογική κατωτερότητα του αισθητού κόσμου απέναντι στη σφαίρα του υπερβατικού πνεύματος, ανατίμησαν οντολογικά την υλική Φύση προσδίδοντας της τά γνωρίσματα που στην αντίπαλη αντίληψη κατείχε το πνεύμα: λογική και έλλογα κατανοητή δόμηση, δηλαδή νομοτέλεια. Απέναντι στη νομοτελή Φύση ο Άνθρωπος μπορούσε να συμπεριφερθεί ως Θεός (και μέ αυτή την έννοια ή ανθρωπολογία εκτοπίζει την θεολογία από την κορυφή των θεωρητικών ενδιαφερόντων), δηλαδή μπορούσε, χάρη στη γνώση των νόμων της, να την χειρισθεί ως τεχνικός, τεχνικός εμπνεόμενος από το πρωτείο του ενεργού βίου. Όμως από την άλλη πλευρά ο ίδιος αυτός Άνθρωπος, ως φυσικό όν, υπαγόταν στη φυσική νομοτέλεια και δεν μπορούσε να εξαιρεθεί απ' αυτήν χωρίς να τεθεί σε κίνδυνο ολόκληρη ή οντολογική ανατίμηση της Φύσης, την οποία οι Νέοι Χρόνοι χρειάζονταν επειγόντως, τόσο κοσμοθεωρητικά όσο και πρακτικά-τεχνικά. Από έναν Άνθρωπο υπαγόμενο ολότελα στη φυσική νομοτέλεια δεν μπορεί όμως να αναμένεται ελεύθερη βούληση και ήθικη πράξη *stricto sensu*. Οι Νέοι Χρόνοι αναπτύσσουν ποικίλα επιχειρηματολογικά στρατηγήματα για να ξεπεράσουν την αντίφαση μεταξύ αιτιώδους και κανονιστικής θεώρησης, που τους ταλανίζει από τον 16ο ακόμα αιώνα και παροξύνεται ακριβώς την εποχή του Διαφωτισμού με αποτέλεσμα την εμφάνιση ακραίων μηδενιστικών τάσεων. Η κρίση των αξιών επιτείνεται ακριβώς στον βαθμό όπου, με βάση τις παραπάνω κοσμοθεωρητικές μετατοπίσεις, διευρύνεται ή κυριαρχία πάνω στη Φύση.

Μέ την μετάβαση από τον φιλελευθερισμό του 19^{ου} αιώνα στη μαζική δημοκρατία του 20^{ου} οι δυτικές κοινωνίες υπεκφεύγουν ως έξης από τούτη τη διελκυστίδα. Η μαζική δημοκρατία στηρίζεται στη μαζική παραγωγή και στη μαζική κατανάλωση, ήτοι η κυριαρχία πάνω στη Φύση έφτασε πλέον σε σημείο, ώστε να διασφαλίζεται μιά πρωτόγνωρη στην ανθρώπινη ιστορία υπέρβαση της σπανής των αγαθών. Αυτή η υπέρβαση αμβλύνει το πρόβλημα της κατανομής με την παλαιά στοιχειακή του έννοια και αντίστοιχα επιτρέπει μιά σημαντικότερη χαλάρωση στον τομέα των αξιών, όπου μάλιστα ο πλουραλισμός συνιστά στάση που επιβοηθεί άμεσα την καταναλωτική όρεξη των μαζών και αντιστοιχεί στο ιδεατό επίπεδο με την ποικιλομορφία της προσφοράς στο υλικό επίπεδο. Η κατανάλωση γίνεται αξία και οι αξίες γίνονται καταναλωτικά αγαθά. Όσο η τέτοια κατάληξη των ευρωπαϊκών Νέων Χρόνων διόλου δεν σημαίνει την εύρεση μίας τελειωτικής ισορροπίας. Καθώς η μαζική δημοκρατία γίνεται πλανητικός κοινωνικός σχηματισμός, ξεριζώνοντας και στον έξωδυτικό χώρο τις παραδοσιακές ιεραρχίες και μετατρέποντας δισεκατομμύρια ανθρώπων σε ανυπό-

μονους καταναλωτές, τό πρόβλημα τῆς κατανομῆς διευρύνεται καί ὀξύνεται, καί μάλιστα ὑπό συνθηκῆς σοβαρῆς δημογραφικῆς καί οικολογικῆς ἐπιβάρυνσης. Ἡ πλανητική ἐπέκταση τῆς μαζικῆς δημοκρατίας σημαίνει βέβαια περαιτέρω ἐπέκταση τοῦ πανθέου ἢ μᾶλλον τοῦ πανδαιμόνιου τῶν ἀξιῶν, συνάμα ὅμως οἱ ἀγῶνες κατανομῆς ἐπιβάλλουν τήν προσφυγή σέ συμβολικά ὄπλα, ἤτοι τόν περιορισμό τοῦ ἀξιολογικοῦ πλουραλισμοῦ. Τόν παγκόσμιο πλουραλισμό τόν ἐγγυᾶται μόνον ἡ παγκόσμια εὐδαιμονία (ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ ἰδεολογία τῆς χορτάτης εὐδαιμονίας: ὁ πεινασμένος δέν σέβεται τίς ἀξίες τοῦ χορτασμένου), ὅμως αὐτή εἶναι στό ἔπακρο ἀπίθανη. Ὁ 21^{ος} αἰώνας θά εἶναι αἰώνας συγκρούσεων μεταξύ πλανητικῶν Τιτάνων καί Γιγάντων.

Ἔτσι, εἴτε οἱ εὐρωπαϊκῆς ἀξίες ἀπορροφηθοῦν ἀπό τόν παγκόσμιο πλουραλισμό εἴτε μιά νέα σπανή τῶν ἀγαθῶν ἀναιρέσει τόν πλουραλισμό, οἱ εὐρωπαϊκοί Νέοι Χρόνοι ἀνήκουν στό παρελθόν. Ἄλλο ἦταν ἡ φιλελεύθερη καί εὐρωπαϊκή καί ἄλλο εἶναι ἡ μαζικοδημοκρατική καί πλανητική ἐποχή. Μερικοί πιστεύουν ὅτι ἡ πλανητική διάδοση τῆς δυτικῆς τεχνικῆς θά ἐπιφέρει τήν ἐπιβολή δυτικῶν ἀξιῶν καί στάσεων ζωῆς. Ὅμως ἡ σύγχρονη τεχνική εἶναι κοσμοθεωρητικά ἀχρωμη καί, ὅταν θά ἔχει γίνει αὐτονόητος κοινός παρονομαστής ὅπως κάποτε ἦταν τό ἀλέτρι, θά τή δοῦμε –τή βλέπουμε κιόλας– νά συνδυάζεται μέ τίς πιό διαφορετικῆς κοσμοθεωρητικῆς καί ἀξιολογικῆς τοποθετήσεις. Ἄλλοι πάλι πιστεύουν ὅτι τό ἀρχικό ἀνθρωπιστικό σχέδιο τῶν εὐρωπαϊκῶν Νέων Χρόνων εἶναι ἀκόμη ἀνολοκλήρωτο καί μπορεῖ νά ὀλοκληρωθεῖ σήμερα σέ πλανητική κλίμακα ἀποκαθαρμένο ἀπό τά λάθη ἢ τίς ὑπεροψίες τοῦ (ἀποικιακοῦ) παρελθόντος. Αὐτοί μοῦ θυμίζουν τούς μορφωμένους εἰδωλολάτρεις τοῦ 3ου καί τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., οἱ ὅποιοι πίστευαν ὅτι, ἀπαλλάσσοντας τόν παγανισμό ἀπό τίς παιδικές του ἀσθένειες καί ἀφέλειες, θά τόν καθιστοῦσαν βιώσιμη ἰδεολογική βάση ἑνός κόσμου ριζικά διαφορετικοῦ.

Ἡ ἀφετηρία σᾶς ἦταν οἱ φιλολογικῆς σπουδῆς σας στήν Ἑλλάδα. Ἀργότερα γράψατε ἕνα κείμενο μέ τίτλο (καί θέμα) Ὁ Μάρξ καί ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα. Ποιά εἶναι ἡ σχέση σας μέ τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό; Ἡ, γιά νά τό θέσω ἀλλιῶς, πῶς βλέπετε σήμερα τήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί τόν πολιτισμό της;

Θεωρῶ τήν ἐντρύφησή μου στά κλασσικά γράμματα ὡς ἕνα ἀπό τά μεγάλα εὐτυχήματα καί τά ἀναντικατάστατα ἐρείσματα τῆς πνευματικῆς μου συγκρότησης. Ἡ ἐντρύφηση αὐτή ἀρχισε στά πρῶτα ἐφηβικά μου χρόνια, παίρνοντας σχεδόν τήν μορφή μανίας, καί διαρκεῖ, μέ διάφορες ἐντάσεις καί διακοπές πλέον, ἕως σήμερα. Χαριτολογώντας ἐξομολογοῦμαι σέ φίλους μου ὅτι, καθῶς μ' εὐχαριστεῖ τόσο τό διάβασμα, δέν θά ἔπρεπε ποτέ νά κάνω ἐπάγγελμα μου τό γράψιμο, καί ἀναθυμᾶμαι μέ φθόνο τόν λόρδο Χένρυ, στό Πορτραῖτο τοῦ Ντόριαν Γκρέυ, ὁ ὅποιος ἔλεγε ὅτι τό διάβασμα τοῦ ἄρεσε τόσο, ὥστε δέν τοῦ ἔκανε ὄρεξη νά γράψει ὁ ἴδιος βιβλία. Τώρα, ὅποτε φαντάζομαι ὅτι θά ξέμπλεκα μέ ὅλα τά

βάσανα τοῦ γραψίματος καί θά ἀφιέρωνα τόν χρόνο μου στήν ἀπόλαυση τοῦ διαβάσματος, τό πρῶτο πού μου ἔρχεται στό νοῦ εἶναι ἡ κλασσική γραμματεία, ἑλληνική καί λατινική, σ' ὅλη της τήν ἔκταση. Ἄν ὁ ἀναγνώστης τή γνωρίζει ὁ ἴδιος, τότε περιττεύει νά τοῦ ἐξηγήσω τό γιατί· ἄν πάλι δέν τή γνωρίζει, τότε εἶναι ἄσκοπο. Ὡστόσο ἐπιθυμῶ ν' ἀπαντήσω, ἔστω καί μέσες-ἄκρες, στήν ἐρώτησή σας ἐξαίροντας μερικά σημεία ἰδιαίτερης προσωπικῆς σημασίας.

Πρῶτα-πρῶτα, ἡ ἐξοικείωση μέ τήν ἀρχαιοελληνική καί τή λατινική γλῶσσα, ὡς συντακτικά καί γραμματικά μορφώματα καί ὡς ἀντίστοιχα ρυθμισμένες ἐκφραστικές δυνατότητες, σήμανε γιά μένα τή μεγάλη καί πειθαρχημένη μύηση στό φαινόμενο «γλῶσσα» ἐν γένει, καί μάλιστα μέσα ἀπό μίαν ἄκρως προνομιακή πρόσβαση. Γλῶσσες, ὅπου τά περιγράμματα τῶν λέξεων καί τῶν φράσεων δέν τά θολώνουν τά –γόνιμα ἢ ἄγονα, ἀδιάφορο– νεφελώματα τοῦ νεώτερου ὑποκειμενισμοῦ, μοιάζουν μέ κυκλώπεια τείχη χτισμένα μέ ξερολιθιά, μέ ὀφθαλμοφανεῖς τίς ἀρμοδεσιές καί χειροπιαστά τά ἐρείσματα, μέ ἀδρές τίς ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στό σημαῖνον καί στό σημαινόμενο, στό πελέκημα τοῦ λόγου καί στή λάξευση τοῦ στοχασμοῦ. Ἡ σαφήνεια καί ἡ ἀπλότητα δέν εἶναι ἐδῶ αἰτήματα προβαλλόμενα ἐκ τῶν ἔξω, ἀλλά ἀπόρροια καί κριτήριο ἐσωτερικοῦ βάθους. Ἐχω ἀγαπήσει πολλούς νεώτερους συγγραφεῖς πού ὑφολογικά στέκονται στούς ἀντίποδες αὐτοῦ του ἰδεώδους. Ὄταν ὅμως πρέπει νά γράψω ὁ ἴδιος, δέν μπορῶ παρά νά ἀκολουθήσω τίς δικές μου ὑφολογικές κλίσεις, νά βρῶ τούς κατάλληλους ἀγωγούς γιά νά διοχετεύσω τή δική μου σκέψη. Καί ἀκριβῶς ἡ δόμηση τῆς σκέψης μου μέ φέρνει κοντά στό διαυγές καί κατά τό δυνατόν ἀπεριττο ὕφος, πολύ περισσότερο γιατί πιστεύω, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιά θεωρητικά κείμενα, ὅτι ἡ πνευματική ἐντιμότητα ἀπαγορεύει τήν ἐπικάλυψη ἀτελειῶν τῆς σκέψης μέ φιοριτοῦρες καί λεκτικές ἀκροβασίες. Εἰδικότερα, ἡ γλῶσσα, ὅπου πρωτογράφω τά βιβλία μου, προσφέρει ἐξαιρετικά πλεονεκτήματα στόν γνώστη τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν: ἡ γερμανική διατηρεῖ πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἄλλες γλῶσσες τίς συντακτικές δομές καί τούς λεκτικούς τρόπους τῆς ἀρχαιοελληνικῆς καί τῆς λατινικῆς. Ἰδιαίτερα οἱ ἀπεριόριστοι σχεδόν δυνατότητες διαπλοκῆς κυρίων καί δευτερευουσῶν προτάσεων ἐντός μακρῶν περιόδων ἐπιτρέπουν τήν ἀκριβῆ ἄρθρωση πολυεπίπεδων διανοημάτων, ὅπου στή συντακτική πλοκή ἀποτυπώνεται ἀνάγλυφα ἡ πλοκή καί ἡ ὑφή τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν διαφόρων διαστάσεων τοῦ νοήματος. Σέ καμμιά ἄλλη ἀπ' ὅσες γλῶσσες γνωρίζω δέν θά μπορούσε νά ἀποδοθεῖ τόσο καλά τό θουκυδίδειο ὕφος λ.χ. Σέ Γερμανούς ἀναγνώστες μου, οἱ ὅποιοι μέ ρωτοῦν πῶς μπορῶ νά γράφω ἀβίαστα σέ μιά ξένη γλῶσσα, καί μάλιστα μέ ἀξιώσεις προσωπικοῦ ὕφους, ἀπαντῶ ὅτι τοῦτο ὀφείλεται κατά μεγάλο μέρος στήν τριβή μου μέ τίς κλασσικές γλῶσσες. Ὅσοι τίς κατέχουν καταλαβαίνουν εὐκόλα τί ἐννοῶ.

Πέρα ἀπό τή γλῶσσα, ἀλλά ὄχι ἄσχετα πρὸς αὐτήν, κλασσική εἶναι μιά σκέψη ἢ μιά ἐποχή τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος ὅταν διατυπώνει μέ ἀναντικατάστατη ἐννοιολογία προβλήματα διηνεκῶς ἐπανερχόμενα, δηλαδή προβλήματα, στά ὁποῖα προσκρούει μέ ἐσωτερική ἀναγκαιότητα κάθε βαθύτερος στοχα-

σμός – κοντολογής, ἔσχατα προβλήματα. Πῶς εἶναι ὅμως δυνατό νά ἔχει δια-
χρονική κλασική ἀξία ὅ,τι νοήθηκε καί ἐκφράσθηκε σέ συγκεκριμένο τόπο καί
χρόνο; Ὅπως στήν ἀνθρώπινη κατάσταση γενικότερα ὑπάρχουν ὀρισμένα με-
γέθη συνεχῶς ἀνακυκλούμενα, παρά τήν ἐκάστοτε διαφορετική κοινωνικοῖστο-
ρική τούς ἐπένδυση, ἔτσι καί ἡ ἀνθρώπινη σκέψη κινεῖται γύρω ἀπό ὀρισμένα
θεμελιώδη μεγέθη, οἱ βασικοί συνδυασμοί τῶν ὁποίων εἶναι ἀριθμητικά περιο-
ρισμένοι, ὅρα περιορισμένες εἶναι καί οἱ ἔσχατες ἐπιλογές. Στήν ἀρχαία Ἑλλάδα
ἔγινε κάτι πράγματι ἐκπληκτικό: σέ σχετικό σύντομο χρονικό διάστημα, καί μέ-
σα ἀπό τίς ἐσωτερικές ἀναγκαιότητες τῆς κίνησης τοῦ στοχασμοῦ, ἀνακαλύ-
φθηκαν καί συνοψίσθηκαν οἱ ἔσχατες αὐτές ἐπιλογές. Ὅποιος π.χ. μελετήσῃ
προσεκτικά καί σ' ὅλες τῆς τίς πτυχές τήν ἀντιπαράθεση σοφιστικῆς καί Πλά-
τωνος θά διαπιστώσῃ ὅτι ἐδῶ συνοψίσθηκε, κατά τρόπο κυριολεκτικά ἀνυπέρ-
βλητο, ὅ,τι κατά βάθος ταλανίζει ἔκτοτε, γεννῶντας παράλληλα ποικίλες ἐνδι-
άμεσες λύσεις, τή δυτική σκέψη καί ὄχι μόνον αὐτή: τό δίλημμα «μεταφυσική ἢ
μηδενισμός», ὅπου ἡ ἠθική διάσταση τοῦ προβληματισμοῦ συνάπτεται συνειδη-
τά μέ τή γνωσιοθεωρητική ἢ κοσμολογική. Αὐτό οὔτε ἄλλαξε, οὔτε καί θά μπο-
ροῦσε ν' ἀλλάξει, γιατί ἐδῶ τόν λόγο τόν ἔχουν τά σταθερά μεγέθη, γιά τά ὁποῖα
μιλήσαμε. Ἀλλά μήπως ὁ Θουκυδίδης δέν κατέστησε ὀρατές, κατά τρόπο ἐννοι-
ολογικά ἐπαρκῆ, ὀρισμένες σταθερές τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς καί τῶν διε-
θνῶν σχέσεων, οὕτως ὥστε ν' ἀποτελεῖ σήμερα (ἐκτός Ἑλλάδος, ἐννοεῖται) ὑπο-
χρεωτικό ἀνάγνωσμα ὅσων ἀσχολοῦνται οὐσιαστικά μέ τέτοια ζητήματα. Ἐδῶ
πρέπει ἴσως νά προλάβω μιά παρεξήγηση. Τό κλασικό δέν ἐξαντλεῖται στό ἀρ-
χαιοελληνικό, ὅπως ἤθελαν νά πιστεύουν οἱ ἀρχαιολάτρες τῆς παλαιᾶς οὐμα-
νιστικῆς σχολῆς. Ἡ νεώτερη φιλοσοφία, κοινωνιολογία, ἱστοριογραφία καί λο-
γοτεχνία ἔχουν κι αὐτές τούς κλασσικούς τους, μέ τήν ἔννοια πού δώσαμε πα-
ραπάνω στόν ὄρο. Ἡ ἀναστροφή μέ τούς ἀρχαίους κλασσικούς ὄχι μόνον δέν
μπορεῖ νά συνιστᾷ κανενός εἶδους πρόσκομμα στήν προσοικείωση τῶν νεώτε-
ρων, ἀλλά ἔχει τό ἀντίθετο ἀποτέλεσμα: ἐθίζει τό πνεῦμα στήν ἀπαρέσκεια ἔ-
ναντι τῶν ἐκάστοτε συρμῶν καί διδάσκει πῶς νά συγκροτεῖ κανείς τήν παιδεία
του πάνω σέ ἔδραϊα καί μόνιμα θεμέλια. Πολλοί, ἔχοντας ἀφοσιωθεῖ περίπου
ὑπαρξιακά σέ μία πνευματική μόδα, χάνουν τόν προσανατολισμό τους μόλις
αὐτή περάσῃ καί τρέχοντας ξοπίσω τῆς σ' ὅλη τους τή ζωή στενεύουν ἀδιάκοπα
τόν ὀρίζοντά τους. Συνιστῶ ἔνθερμα στούς νεώτερους, πού ἐνδιαφέρονται νά
συστηματοποιήσουν στά σοβαρά τά πνευματικά τους ἐνδιαφέροντα, νά τό κά-
μουν μέ ἀφετηρία τούς ἀρχαίους καί νεώτερους κλασσικούς, ἐπιστρέφοντας ἀ-
διάκοπα σ' αὐτούς. Ἐτσι καί χρόνο θά ἐξοικονομήσουν, μπαίνοντας ἀπ' εὐθείας
στήν καρδιά τῶν προβλημάτων, καί θά ἀποφύγουν τόν πνευματικό ἐκείνο ἐξευ-
τελισμό πού ὑφίσταται ὅποιος, ἀγνοώντας εὐρύτερες συνάφειες καί μακρές
προῖστορίες, ἀτενίζει χάσκοντας τόν ἐκάστοτε διερχόμενο διάπτοντα ἀστέρα.

Στόν βαθμό ὅπου κατανοοῦσα καλύτερά τους μηχανισμούς τῆς ἰδεολογι-
κῆς καί οὐτοπικῆς σκέψης, τήν κλασική ἀρχαιότητα τήν ἔφερνε κοντύτερά μου
ἓνα ἀκόμα γνώρισμά της: ἡ ἀπουσία ἐσχατολογίας καί εὐθύγραμμων ἀντιλή-

ψεων για τό ιστορικό γίνεσθαι, οί όποίες ώς γνωστόν έχουν ιουδαιοχριστιανική προέλευση καί έκκοσμικεύθηκαν τόσο από τόν σοσιαλιστικό μαρξισμό όσο καί από τόν καπιταλιστικό φιλελευθερισμό. Για νά αποφευχθεῖ ή ύστερία μπροστά στόν πλήρη καί άμετάκλητο θάνατο, νομιμοποιήθηκε κοσμοθεωρητικά ή ύστερία τής έσχατολογίας. Όποιος μαθαίνει νά ζεῖ χωρίς ρητές ή άρρητες έσχατολογίες καί χωρίς ήθικισμούς ώς ύποκατάστατά τους, πρέπει καί νά μάθει νά πεθαίνει, πλήρως καί άμετάκλητα, μέ γαλήνη καί φαιδρότητα ψυχής. Άν κάπου μπορεῖ νά πάρει κανείς αὐτό τό ύψιστο μάθημα, εἶναι από τήν κλασσική άρχαιότητα, ή όποία άγνόησε τήν εὐθεία γραμμή μέ τήν αίσια άπόληξη για νά προσηλωθεῖ στήν θέαση καί βίωση τοῦ αἰδίου κύκλου.

Από τίς εργασίες σας πού γνωρίζω, θά σᾶς χαρακτηρίζα έναν ιστορικό τόν ιδεῶν καί έναν μελετητή τής ανθρώπινης συμπεριφορᾶς. Τό ερώτημά μου εἶναι ἄν πίσω από τόν ιστορικό κρύβεται ένας φιλόσοφος καί, στήν περίπτωση όπου ή άπάντηση εἶναι καταφατική, ποιός εἶναι ό πυρήνας τής φιλοσοφίας σας;

Άς μου έπιτραπεῖ κατ' άρχήν νά προσθέσω στόν «ιστορικό τῶν ιδεῶν» καί τόν κοινωνικό ιστορικό. Όχι διότι φοβοῦμαι μήπως χάσω κάποιον τίτλο, αλλά διότι ή ιστορία τῶν ιδεῶν μου φαίνεται ξεκρέμαστη –καί επί πλέον συχνά άκατανόητη ώς πρός τό περιεχόμενο καί τίς τροπές της– χωρίς μίαν ιστορικά καί κοινωνιολογικά έναργῆ σύλληψη τῶν συγκεκριμένων ύποκειμενικῶν της φορέων μέσα στίς συγκεκριμένες άντικειμενικές τους καταστάσεις· τό τί έννοῶ μ' αὐτό τό ἔδειξα σέ εργασίες ὅπως ό *Συντηρητισμός καί ή Παρακμή τοῦ Άστικού Πολιτισμοῦ*. Αλλά, ὅπως άνέφερα άπαντώντας σέ προηγούμενη ερώτησή σας, οὔτε ή ιστορικά καί κοινωνιολογικά θεμελιωμένη ιστορία τῶν ιδεῶν εἶναι πλήρης, ἄν δέν υπεισέρχεται στήν ιστορία τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων, ἄν δηλαδή δέν ανιχνεύει, έκ τῶν ἔνδον πλέον, τή διαμόρφωση τῶν ιδεῶν υπό τήν πίεση τής έκάστοτε έσωτερικῆς λογικῆς τους. Έτερογονία τῶν σκοπῶν ὑπάρχει ὄχι μόνον μέσα στήν ιστορία έν γένει, αλλά καί μέσα στήν ιστορία τῶν ιδεῶν. Σπανίως ένας στοχαστής, ὅταν διατυπώνει ένα διανόημα, εἶναι σέ θέση νά συλλάβει ὄλες του τίς λογικές συνέπειες, οί όποίες φανερώνονται βαθμηδόν, καθώς τό διανόημα χρησιμοποιεῖται από ἄλλα ὑποκείμενα μέσα σέ ἄλλες καταστάσεις. Η έξέταση τής έσωτερικῆς λογικῆς τῶν ιδεῶν, τής συνοχῆς καί τῶν ἔσχατων προϋποθέσεων τους, μᾶς φέρνει στόν χῶρο τής θεωρίας καί τῶν θεωρητικῶν γενικεύσεων. Όστε, για ὅποιον εἶναι σέ θέση νά επισκοπεῖ τά πράγματα σέ πολλά επίπεδα ταυτόχρονα, δέν ὑπάρχει οὔτε χάσμα οὔτε αντίφαση ανάμεσα σέ ιστορία τῶν ιδεῶν καί σέ θεωρία. Τώρα, ἄν καί γιατί ή θεωρία πρέπει νά ὀνομασθεῖ «φιλοσοφία» ή ὄχι, δέν τό γνωρίζω καί δέν μέ ενδιαφέρει νά τό μάθω. Οί ὀνομασίες μου εἶναι αδιάφορες ἐξ αίτίας τής ασάφειας καί τής πολυσημίας τους, οί όποίες ὀφείλονται στό ὅτι πολλές πλευρές διεκδικοῦν ταυτόχρονα για τόν ἑαυτό τούς τό μονοπώλιο τής «γνήσιας» φιλοσοφίας κ.τ.λ. Μέλημά μου δέν εἶναι ή συμμε-

τοχή σέ τέτοιες διαμάχες, οί όποίες παραμένουν άκαρπες έδω και είκοσι πέντε αιώνας, αλλά ή έντρύφηση σέ ποικίλους επί μέρους τομείς μέ στόχο τή διατύπωση κοινωνιοντολογικών, κοινωνιολογικών και ιστορικών γενικεύσεων έπιδεχόμενων έμπειρική έπαλήθευση ή διάψευση. Άς θυμίσω ότι ή φιλοσοφία των Νέων Χρόνων δέν δημιούργησε μόνη της τήν προβληματική της, αλλά τήν πήρε έξωθεν, παρακολουθώντας άμεσα ή έμμεσα, έπαρκέστερα ή άνεπαρκέστερα, τίς ραγδαίες έξελίξεις των έπιστημών, αρχικά κυρίως των φυσικομαθηματικών και κατόπιν των κοινωνικών-άνθρωπολογικών. Η γνωσιοθεωρητικά προσανατολισμένη φιλοσοφία του ύποκειμένου στον 17ο και 18ο αιώνα συγκροτήθηκε ως προσπάθεια ν' άπαντηθούν τά έρωτήματα πού έθετε ή τοτινή μαθηματική φυσική (διάκριση πρωτευουσών και δευτερευουσών ιδιοτήτων, αιτιότητα, ουσία). Οί κοινωνικές και άνθρωπολογικές έπιστήμες, πού άρχισαν νά θεμελιώνονται στον 18ο αιώνα και άνδρώθηκαν στον 19ο, έξανάγκασαν τή φιλοσοφία νά στραφεί όλο και περισσότερο στην προβληματική των διυποκειμενικών σχέσεων, ένω συνάμα έτρωσαν θανάσιμα τον παμπάλαιο ζωτικό μύθο της: τον μύθο τής αυτονομίας του πνεύματος. Δέν βλέπω πώς μπορεί νά προχωρήσει κάποιος σήμερα σέ αξιόλογες γενικεύσεις χωρίς ευρεία έμπειρική παιδεία, χωρίς μακρά τριβή μέ τίς κοινωνικές έπιστήμες. Η άποκοπή των έξ έπαγγέλματος φιλοσόφων από τήν τέτοια παιδεία και τριβή τους καθιστά συχνότατα, ως γνωστόν, γραφικά φαινόμενα.

Τώρα, ύπάρχουν διαφορετικά επίπεδα γενίκευσης, και άν, όνομάζοντας μέ «φιλόσοφο», έννοείτε ότι όρισμένες μου αναλύσεις κινούνται στό ευρύτερο δυνατό γενικευτικό επίπεδο, τότε όφείλω νά άποδεχθώ τήν όνομασία – μόνον κατά σύμβαση, βέβαια. Τό ευρύτερο τουτο επίπεδο, όταν γίνεται λόγος για τά ανθρώπινα πράγματα, είναι τό επίπεδο τής κοινωνικής όντολογίας, τό όποιο συναπαρτίζεται, όπως τό βλέπω έγώ, πρώτον, από μιά θεωρία για τό φάσμα και τον μηχανισμό των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ ανθρώπων, δεύτερον, από μιά θεωρία για τίς ιδιαίτερες εκείνες (πολιτικές) σχέσεις πού συγκροτούν και συγκροτούν τήν κοινωνία ως υπερπροσωπική όλότητα και, τέλος, από μίαν άνθρωπολογία και μιά φιλοσοφία του πολιτισμού ως χαρακτηριστικής φύσεως του άνθρώπου. Προφανώς, τό αντικείμενο τής κοινωνικής όντολογίας δέν τό άποτελούν πάγιες όντότητες, οί όποίες ύπάρχουν κατά κάποιο τρόπο πίσω από τά ιστορικά ή κοινωνικά φαινόμενα καθοδηγώντας τά και ύποτάσσοντας τά σέ οίασδήποτε μορφής νομοτέλεια· απεναντίας, τό άποτελούν οί παράγοντες ή οί δυνάμεις εκείνες πού κρατούν σέ συνεχή κίνηση τή ζωή των κοινωνικά ζώντων ανθρώπων και ακριβώς γι' αυτό κάνουν σχετική και παροδική μόνον τήν επικράτηση κάθε επί μέρους «νομοτέλειας» και κάθε επί μέρους αιτιότητας. Μέ άλλα λόγια, ή κοινωνική όντολογία δέν παρέχει ένα ύψιστο πραγματολογικό ή κανονιστικό κριτήριο προς παρατήρηση τής ανθρώπινης κοινωνίας και ιστορίας, αλλά παρέχει τήν θεμελιώδη εκείνη ανάλυση από τήν όποία προκύπτει γιατί είναι αδύνατη ή ευρεση ενός τέτοιου κριτηρίου. Διαγράφει πεδία και πλαίσια μέσα στα όποια κινούνται όσα στοιχεία συναπαρτίζουν τό αντικείμενό της, ό-

μως δέν μπορεῖ νά καθορίσει ἐκ τῶν προτέρων σέ ποιά κατεύθυνση καί μέ ποιόν τρόπο θά κινηθοῦν. Ἀκριβῶς αὐτό τῆς προσδίδει περισσότερη γενικότητα ἀπό τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες, οἱ ὁποῖες ἀναζητοῦν τυπολογίες καί αἰτιότητες. Ἄς τό ἐξηγήσω αὐτό μέ ἓνα παράδειγμα, ἔστω καί κάπως χοντροκομμένο. Ἡ κοινωνική ὄντολογία διαπιστώνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ, ὡς φίλος, νά θυσιαστεῖ γιά ἄλλους ἀνθρώπους, ἢ, ὡς ἐχθρός, νά τούς σκοτώσει, καί δουλειά τῆς εἶναι νά κάνει κατανοητή μιά τέτοια πλαστικότητα πού ἐπιτρέπει τήν κίνηση ἀνάμεσα σέ ριζικά ἀντίθετους πόλους. Δουλειά τῆς κοινωνιολογίας εἶναι νά βρεῖ ὑπό ποιές συνθήκες καί ποιές τυπικές μορφές συμβαίνει μᾶλλον τό ἓνα ἢ μᾶλλον τό ἄλλο, πότε π.χ. πρέπει μᾶλλον νά ἀναμένεται εἰρήνη μεταξύ τῶν ἀνθρώπων καί πότε μᾶλλον πόλεμος, ἐνῶ δουλειά τῆς ἱστορίας εἶναι νά ἀναζητήσῃ τίς αἰτίες στίς ὁποῖες ὀφείλεται ἡ α ἢ β συγκεκριμένη εἰρήνη καί ὁ α ἢ β συγκεκριμένος πόλεμος.

Δέν μπορῶ νά ὑπεισέλθω ἐδῶ στά περίπλοκα ἐπιστημολογικά προβλήματα τῆς θεμελίωσης τῶν διαφόρων αὐτῶν γνωστικῶν κλάδων· τό κάνω στόν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου πού γράφω τώρα. Ἐλπίζω ὥστόσο νά ἔγινε περίπου κατανοητή ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβαλλόμενη συνύφανση τῶν θεωρητικῶν γενικεύσεων μέ τήν κοινωνιολογική καί ἱστορική ἀνάλυση – καθῶς ἐπίσης καί ἡ ὑφή τῶν γενικεύσεων αὐτῶν. Δέν θέλω νά παραδοξολογήσω διατυπώνοντας τή θέση ὅτι ἡ καλύτερη θεωρητική γενίκευση εἶναι ἐκείνη πού μέ βάση τίς ἴδιες τῆς τίς προϋποθέσεις μᾶς παραπέμπει στήν ἐμπειρική ἔρευνα καί στήν ἀνάλυση συγκεκριμένων περιπτώσεων ὡς σέ ἔσχατους κριτές. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐσωτερική λογική τῆς κατανόησης συγκεκριμένων περιπτώσεων, μέσα στήν αὐτόματη κι ἀκατάσχετη προέλασή της, ἀπαιτεῖ τήν ἔνταξη τῶν τελευταίων σέ συνεχῶς εὐρύτερες συνάφειες, ἕως ὅτου φτάσουμε στό ἐπίπεδο ὄλων τῶν ἐπιπέδων, δηλαδή σέ ὅ,τι –ἐλλείψει καλύτερου– ὀνομάζουμε τά «ἀνθρώπινα πράγματα». Ὅπως ὑπαινίχθηκα, ἡ κοινωνική ὄντολογία ὄχι μόνον ὀφείλει νά συνεργάζεται στενότερα μέ τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες, ἀλλά νά εἶναι καί ἡ ἴδια πολυδιάστατη. Ἡ θεώρηση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων εἶναι, πράγματι, ὑπόθεση πολυδιάστατη καί πολυπρισματική. Ἄν, λοιπόν, ὑπέκυπτα στόν δογματικό πειρασμό καί στή μαγεία τῶν ἐπιγραμμάτων, ἐπιχειρῶντας νά ἀπαντήσω ἀπ' εὐθείας στήν ἐρώτησή σας καί νά συνοψίσω σέ μία φράση τόν «πυρήνα τῆς φιλοσοφίας» μου, τότε ἀναγκαστικά θά χρησιμοποιοῦσα ὄρους ἱκανούς νά ἀγκαλιάσουν αὐτήν τήν πολυδιαστατικότητα καί τήν πολυπρισματικότητα ὁμως τέτοιοι ὄροι θά ἦσαν πολυσήμαντοι μέσα στή γενικότητά τους. Ἄν ἦταν δυνατή ἡ ἀπόλυτα πυκνή καί συνάμα ἡ ἀπόλυτα σαφής σύνοψη, σᾶς διαβεβαιῶ ὅτι δέν θά εἶχα δημοσιεύσει μερικές χιλιάδες –ὄχι φλύαρες, θέλω νά πιστεύω– σελίδες. Ἡ σκέψη μου, ὅπως κάθε σκέψη, ἔχει μίαν πεμπουσία, ὁμως αὐτήν πρέπει νά τήν ἀποστάξει ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης μέσα ἀπό τό σύνολο τοῦ ἔργου μου· ἀλλιῶς ἡ ὁποιαδήποτε φόρμουλα ὄχι μόνον δέν θά κατανοηθεῖ, ἀλλά καί σίγουρα θά παρανοηθεῖ. Θέλω, παρ' ὅλα αὐτά, νά σᾶς πῶ κάτι, πού μου φαίνεται οὐσιαστικό, ξεκινώντας ἀπό τή διατύπωση τοῦ ἐρωτήματός σας. Ὁ φιλόσοφος πού

κρύβεται πίσω από τόν ιστορικό λέει – και αυτή είναι ή τελευταία του λέξη: σκέψου ιστορικά, οί απαντήσεις στά ιστορικά προβλήματα δέν βρίσκονται μέσα στην κατασκευασμένη θεωρία, αλλά αντίθετα οί απαντήσεις στά θεωρητικά προβλήματα βρίσκονται μέσα στην ιστορία. Όσοι επιλέγουν τή θεωρία έναντί της ιστορίας τό κάνουν όχι γιατί κινούνται σέ υψηλότερες σφαιρες, όπως συχνά πιστεύουν οί ίδιοι, απλά από πνευματική νωθρότητα· γιατί ή οποιαδήποτε θεωρία είναι απείρως απλούστερη από οποιαδήποτε ιστορική κατάσταση.

Έκτός από τό τεράστιο συγγραφικό σας έργο, είναι γνωστή ή επίσης τεράστια μεταφραστική και έκδοτική σας δραστηριότητα – έκδοτική όχι μέ τήν επιχειρηματική έννοια, αλλά μέ τήν έννοια του διευθυντή ειδικων σειρων φιλοσοφίας, κοινωνιολογίας, ανθρωπολογίας, ιδεων εν γενει. Ποια σημασία αποδίδετε σε αυτές τις δραστηριότητες;

Μίλησα πριν για τους υπαρξιακούς μου δεσμούς μέ τήν Ελλάδα και για ένα υπαρξιακό ενδιαφέρον ικανό να κρυσταλλωθει σε πράξεις. Δέν εννοω τις πράξεις του έρασιτέχνη και του πολυπράγμονος ούτε όσες συνάπτονται μέ τό ούτως ή άλλως εννοούμενο ίδιον συμφέρον, αλλά πράξεις που συνιστούν προσφορά μέ βάση όσα είναι σε θέση να κάμει κάποιος σε τομεις που γνωρίζει. Είχα καταλήξει πολύ νωρίς στο συμπέρασμα ότι ή πνευματική ζωή και ή γενικότερη παιδεία στην Ελλάδα πάσχει από βασικές έλλειψεις στην υποδομή της κι ότι ό βαθύς επαρχιωτισμός της δέν πρόκειται να υπερβαθει ποτέ χωρίς μία σοβαρή εργασία υποδομής. Βεβαίως, ουσιώδεις κοινωνικές προοπτικές θα έχει ή εργασία αυτή μονάχα αν ανθήσουν τά φυσικά της λίκνα, και αυτά είναι πρό παντός τά πανεπιστήμια. Αυτό δέν γίνεται, και δέν πιστεύω ότι θα γίνει και στο μέλλον. Όμως τουτό δέν αποτελεί λόγο για να μην κάμει καθέννας, από τή δική του θέση, ό,τι μπορεί. Μόνον όποιος δέν θέλει να ζυμώσει κοσκινίζει ατελείωτα. Έτσι, μολονότι ό φόρτος τής υπόλοιπης εργασίας μου λειτουργούσε περίπου απαγορευτικά, ανέλαβα, μέ τήν υποστήριξη αφιλοκερδων και αξιοπρεπων εκδοτων, τή διεύθυνση και τήν επίβλεψη δύο τέτοιων εγχειρημάτων. Τό πρώτο, ή «Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη» (έκδ. «Γνώση») άρχισε ήδη τό 1983 και ολοκληρώνεται προσεχώς, όταν θα έχει συμπληρώσει ακριβώς εξήντα τόμους. Επί δεκαπέντε χρόνια εκδίδονταν ανελλιπώς τέσσερις τόμοι τόν χρόνο. Παρουσιάσθηκαν κορυφαίοι συγγραφεις και κορυφαία έργα τής φιλοσοφίας, τής κοινωνιολογίας και τής πολιτικής θεωρίας. Γιατί τό πρόγραμμα φιλοδοξούσε να τονίσει τήν ιδέα τής ένότητας φιλοσοφικού και κοινωνικοπολιτικού στοχασμού, σε μίαν εποχή όπου οί παραδοσιακοί συστηματικοί διαχωρισμοί κατάντησαν προβληματικοί και άγονοι, όπου ή ιστορικότητα των φιλοσοφικων προβλημάτων έγινε τόσο πλατιά συνειδητή όσο και ή φιλοσοφική σημασία τής έμβάθυνσης στην ιστορική δραστηριότητα των ανθρώπων. Κατέβαλα κάθε προσπάθεια ώστε να μεταφραστούν κλασσικά έργα, ανέκδοτα ως τότε στην Ελλάδα, και ή συγκομιδή δέν ή-

ταν μικρή: έχουμε πλέον στα ελληνικά τόν Λεβιάθαν του Hobbes, τή Δεύτερη Πραγματεία του Locke και τό Πνεῦμα τῶν Νόμων του Montesquieu. Παράλληλα δόθηκε βάρος στην καταγραφή τῆς νεοελληνικῆς θεωρητικῆς παραγωγῆς, και πάλι μέ σημαντικά ἐπιτεύγματα: δύο τόμοι κατέγραψαν τή νεοελληνική φιλοσοφία τῆς Τουρκοκρατίας (1453-1822), ἄλλοι δύο τή συνέχεια της στό ἐλεύθερο ἑλληνικό κράτος (1822-1922), ἐνῶ πέντε τόμοι ἀγκαλίασαν τή σοσιαλιστική σκέψη στή χώρα μας ἀπό τό 1875 ὡς τό 1974. Τό δεύτερο ἐγχείρημα, ὑπό τόν γενικό τίτλο «Ὁ Νεώτερος Εὐρωπαϊκός Πολιτισμός», ἄρχισε τό 1997 και θά ὀλοκληρωθεῖ τό 2000, ὅταν θά ἔχουν ἐμφανισθεῖ δώδεκα τόμοι. Ἐδῶ ὁ στόχος εἶναι μία συνθετική παρουσίαση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τήν Ἀναγέννηση ἴσαμε τίς μέρες μας. Ἡ τεχνική ἐπανάσταση, οἱ ἀλλαγές τῶν ἠθῶν και τῶν νοοτροπιῶν, οἱ μορφές κοινωνικῆς και οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, οἱ σχέσεις τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ μέ τούς ὑπόλοιπους, ἡ τέχνη και ἡ λογοτεχνία ἀποτελοῦν τίς βασικές πλευρές αὐτοῦ του πανοράματος. Δέν χρειάζεται νά ἐξηγήσω γιατί ἀκριβῶς σήμερα χαίνει ἀκόμα ζοφερότερο ἀπ' ὅ,τι πρίν τό τεράστιο γνωστικό και βιβλιογραφικό κενό πού ὑπάρχει στήν Ἑλλάδα σέ σχέση μέ τέτοια θέματα. Καί ἐδῶ ἡ αἰσιοδοξία μου δέν εἶναι μεγάλη, ὡστόσο τό χρέος τοῦ πρέπει κανείς νά τό κάνει ἀνεξάρτητα ἀπό τίς διαθέσεις του και τίς προβλέψεις του. Ἄς μου ἐπιτραπῆ νά προσθέσω ὅτι κατά τήν ἐπιλογή ὄλων αὐτῶν τῶν τίτλων ποτέ δέν χρησιμοποίησα ὡς κριτήριον τήν δική μου συμφωνία ἢ ἀσυμφωνία, συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια γιά τούς συγγραφείς· στίς πλεῖστες περιπτώσεις ἐπελέγησαν ἔργα διαρρήδην ἀντίθετα πρὸς τίς δικές μου ἀντιλήψεις πάνω στό προκείμενο· ἐκδόθηκαν ἀκόμα και συγγραφείς πού προσωπικά θεωρῶ μᾶλλον ἐλαφροῦς, ἀρκεῖ νά βρίσκονταν στό ἐπίκεντρο γενικοῦ ἐνδιαφέροντος και νά ἐπηρέασαν οὐσιωδῶς τίς διεθνεῖς συζητήσεις. Ἔτσι ἀντιλαμβάνομαι τήν πολυφωνία και ἔτσι προσπαθῶ νά ὑπερνικήσω τήν δική μου ὑποκειμενικότητα. Πάντως δέν μοῦ φαίνεται ὑποκειμενικό ἢ ἀπλῶς αὐτάρεσκο ἂν πῶ ὅτι θεωρῶ αὐτούς τούς ἑβδομήντα δύο τόμους, πού μεταφραστικά και ἐκδοτικά βρίσκονται σέ ἐπίπεδα ἀσυνήθως ὑψηλά γιά τήν Ἑλλάδα, ὡς ἀξιόλογη συμβολή στήν παιδεία τοῦ τόπου. Ἄν οἱ καθηγητές τῶν ἑλληνικῶν πανεπιστημίων, ἀντί νά παραφράζουν βιβλία και νά τά δημοσιεύουν μέ τό ὄνομά τους, μετέφραζαν δύο σημαντικά ἔργα τοῦ κλάδου τους ὁ καθένας, ἡ βιβλιογραφία μας θά εἶχε κίολας ἄλλη ὄψη. Ὅμως οἱ ἴδιοι ξέρουν καλά γιατί παραφράζουν ἀντί νά μεταφράζουν: ἀκόμα και ἡ καλή παράφραση εἶναι εὐκολότερη ἀπό τήν καλή μετάφραση.

Σ' ὅ,τι μέ ἀφορᾶ, ἔχω μεταφράσει πάνω ἀπό εἴκοσι τόμους, ἀπό τέσσερις ξένες γλῶσσες και ἐπιπλέον ἀπέδωσα στα νεοελληνικά τόν ξενοφώντειο Ἰέρωνα. Μέ ἱκανοποιεῖ ἰδιαίτερα τό γεγονός ὅτι συνεισέφερα στήν ἐκδοση κλασσικῶν ἔργων μέ μία δίτομη ἐπιλογή ἀπό τόν Montesquieu και μέ τή μετάφραση ἔργων τοῦ Marx ἀλλά μήπως ἐξ ἴσου κλασσικοί, ἂν και σέ ἄλλους χώρους, δέν εἶναι ὁ Schiller και ὁ Lichtenberg, ὁ Chamfort και ὁ Rivarol ἢ ὁ Pavese; Μιλῶντας γιά τέτοιες ἰδίως μεταφράσεις μου, ἡ καρδιά μου χτυπάει ἐντονότερα, καθῶς ἀναπλάθω τήν ἤδη μακρά ἱστορία ἐνός πολύ προσφιλοῦς κεφαλαίου τῆς πνευματικῆς

μου ζωής: έννοῶ τή σχέση μου μέ τήν έλληνική γλώσσα. Είμαι ή μοναδική, εὐρωπαϊκή τουλάχιστον, γλώσσα πού ἔχει πίσω της μίαν ἀδιάκοπη ἱστορία τριῶν περίπου χιλιάδων ἐτῶν καί συνάμα πέρασε ἀπό ποικίλες μετεξελίξεις καί μεταλλαγές. Ὅμως οἱ προγενέστερες μορφές της δέν ἐξανεμίστηκαν, ἀλλά ζοῦν ἀκόμα διαφοροτρόπως μέσα της, ὡς ἰζήματα καί στρώματα, πού κάνουν τή διαχρονία συγχρονία. Ὁ Ὅμηρος καί ή κλασσική ἀττική, ή κοινή καί ή λόγια βυζαντινή, ή ἐκκλησιαστική γλώσσα καί ή γλώσσα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καί τῶν κρητικῶν ἐπῶν, ή ἀρχαῖζουσα καί ή ἀπλή καθαρεύουσα, ή ἀστική τρέχουσα καί τά ἰδιωματικά κατάλοιπα – ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν ἀκόμα σήμερα πηγές ἀπ' ὅπου μπορεῖ ν' ἀντλήσει ή γλωσσική καλαισθησία, ἀλλά καί ή ἐκφραστική ἀνάγκη. Στή μοναδικότητα αὐτῆς τῆς γλώσσας ὀφείλεται, πιστεύω, τό κατά τά ἄλλα παράδοξο γεγονός ὅτι ή νεώτερη Ἑλλάδα, πού τίποτε δέν πρόσφερε στή θεωρητική σκέψη ή στόν τεχνικό πολιτισμό, ἔδωσε καί δίνει ὑψηλή ποίηση· τήν ποίηση τή γεννᾶ – τήν ξεβράζει, θά ἔλεγα – ἀπό μόνη της ή δυναμική της ἀνεπανάληπτης αὐτῆς γλώσσας. Ἐξ ἀρχῆς τήν αἰσθάνθηκα ὡς ἐνότητα καί τή διάβασα ἀχόρταγα ὡς ἐνότητα, στά μνημεῖα ὅλων τῶν ἐποχῶν της. Ἔχοντάς την προδῶσει, κατά κάποιον τρόπο, ἀφοῦ ὁ ἴδιος γράφω σέ μιά ξένη γλώσσα, μπόρεσα ὡστόσο μέσα ἀπό τήν ἀναγκαστική ἀπόσταση νά τήν κατανοήσω, καί μάλιστα νά τήν ἀγαπήσω, περισσότερο. Ἴσως αὐτό νά διακρίνεται κάπως στίς μεταφράσεις μου – καί σ' αὐτές συμπεριλαμβάνω καί τίς μεταφράσεις τῶν δικῶν μου βιβλίων ἀπό τά γερμανικά, πού ποτέ δέν μοῦ πέρασε ἀπό τόν νοῦ νά τίς ἀναθέσω σέ κάποιον ἄλλον. Ἡ δικαιοσύνη θά ἐπέβαλλε νά μνημονεύσω ἐδῶ καί τά ὅσα ὀφείλουν οἱ ὅποιες γλωσσικές μου δεξιότητες στίς εὐρωπαϊκές λογοτεχνίες, πού ἐπίσης μέ συντροφεύουν παλαιόθεν. Ἀλλ' αὐτό εἶναι ἕνα ξεχωριστό, ἐπίσης μεγάλο καί ἐπίσης προσφιλέ, κεφάλαιο.

Καί μία τελευταία ἐρώτηση: κ. Κονδύλη, εἴστε ἀριστερός ἢ δεξιός;

Ὅταν ἀνατέμνω τίς ἰδεολογικές ψευδαισθήσεις τῶν «δεξιῶν», πλεῖστοι ὅσοι μέ θεωροῦν «ἀριστερό»· ὅταν ὑποβάλλω σέ βάσανο τίς ἀντίστοιχες αὐταπάτες τῶν «ἀριστερῶν», πλεῖστοι ὅσοι μέ χαρακτηρίζουν «δεξιό». Ἡ δική μου τοποθέτηση παραμένει, βέβαια, ἀμετάβλητη καί στίς δύο περιπτώσεις. Γιατί καί στίς δύο χρησιμοποιοῦ τά ἴδια ἀναλυτικά ἐργαλεῖα, καί στίς δύο πρόθεσή μου δέν εἶναι νά προσφέρω πολεμικά ἐπιχειρήματα στή μία πλευρά ἐναντίον τῆς ἄλλης, ἀλλά νά δῶ τά πράγματα σέ μίαν εὐρύτερη καί ὑπέριστη προοπτική – καί μιά τέτοια προοπτική εἶναι, ὡς γνωστόν, ἄχρηστη σέ ὅσους μάχονται γιά τήν παράταξη τους, μαχόμενοι ταυτόχρονα (ἰδιοτελῶς ἢ ἀνιδιοτελῶς, αὐτό δέν ἐνδιαφέρει ἐδῶ) γιά τόν ἑαυτό τους, ἤτοι γιά τήν ταυτότητα πού τούς ἐπιτρέπει νά προσανατολίζονται καί νά ἐπιβιώνουν κοινωνικά. Ἀκριβῶς ή συνύφανση τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας μέ τίς ἐκάστοτε ἀνάγκες τῆς προσωπικῆς ταυτότητας προσδίδει στίς διαμάχες μεταξύ φορέων τῶν διαφόρων ἰδεολογιῶν ὀξύτητα ἀσυμβίβαστη μέ

μίαν διαφορισμένη θεώρηση του ἄλλου· γιατί στὸν βαθμὸ ὅπου ἔχει κάποιο δίκιο ὁ ἕνας, παύει νὰ ἔχει κάποιο δίκιο ὁ ἄλλος, ἤτοι μειώνεται τὸ δικαίωμα ὑπάρξεώς του ὡς φορέα αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας. Ἔτσι, ἡ ψυχικὴ οἰκονομία ἐπιβάλλει τίς γρήγορες κατατάξεις καὶ τίς συνοπτικὲς κρίσεις, ἔστω καὶ ἂν στὸν ἄλλον ἀποδίδονται τὰ ζοφερότερα κίνητρα καὶ οἱ ἐλεεινότερες προθέσεις.

Μία ἀπὸ τίς κρίσιμες ἀνακαλύψεις στὴν πνευματικὴ μου ζωὴ, τὴν ὁποία ἔκαμα –εὐτυχῶς ὄχι πολὺ ἀργά– ὅταν ἀκόμα αἰσθανόμουν καὶ ὁ ἴδιος στρατευμένος, εἶναι ὅτι ὁ ἀπέναντί σου, ἐκεῖνον πού ἐσύ θεωρεῖς ἀντίπαλο ἢ ἐχθρό σου, ἐκεῖνος πού ἴσως εἶναι διώκτης σου, μπορεῖ νὰ ἔχει ἐξ ἴσου καθαρὴ συνείδηση καὶ ἐξ ἴσου ἀγνά κίνητρα ὅσο καὶ ἐσύ, νὰ διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀκλόνητη πεποίθηση γιὰ τὸ δίκαιό του. Τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἔτσι ὅπως παρουσιάζονται στὰ διδακτικά-προπαγανδιστικά ἔργα τοῦ Brecht, πού ἄσκησαν τόση γοητεία ἀκριβῶς ἐπειδὴ ξεχωρίζουν μέ τὸ μαχαίρι τὸ ἄσπρο ἀπὸ τὸ μαῦρο. Ἐδῶ ὁ ἐχθρός, δηλαδή ὁ «κακός», ὄχι μόνον εἶναι ἐξ ἀντικειμένου κακός, ἀλλὰ καὶ τὸ ξέρει ἐπὶ πλεόν ὁ ἴδιος, καὶ μάλιστα τὸ ἀπολαμβάνει· ἐννοεῖται, ἀπέναντι σ' ἓνα τέτοιο ὑποκείμενο εἶναι περιττό νὰ ἔχουμε οἰουσδήποτε διανοητικούς ἢ ψυχικούς ἐνδοιασμούς. Μπορῶ νὰ πῶ, ὄχι δίχως κάποιαν ὑπερηφάνεια, ὅτι ἀφ' ὅτου κατανόησα ἴσαμε τίς ἔσχατες συνέπειές της τὴ διάκριση ἀνάμεσα σέ ἠθικό ποιόν καὶ σέ πολιτικοἰδεολογικὲς προτιμήσεις, ποτέ δὲν ἀντιπάθησα κάποιον ἐπειδὴ διαφονοῦσε μαζί μου σέ πολιτικά ζητήματα οὔτε καὶ συμπάθησα κάποιον ἄλλον μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ συμφωνεῖ. Προσωπικὰ δυσβάστακτὴ μου εἶναι μόνον ἡ ἔλλειψη χιοῦμορ – καὶ χιοῦμορ δὲν σημαίνει τὴν ἰκανότητα νὰ γελάς εἰς βάρος τῶν ἄλλων, ἀλλὰ τὴν ἰκανότητα νὰ γελάς μαζί μέ τούς ἄλλους εἰς βάρος τοῦ ἑαυτοῦ σου, τὴν ἰκανότητα νὰ σχετικεύεις τὸν ἑαυτό σου. Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ ἡ παντελής ἔλλειψη χιοῦμορ φαίνεται κατανοητὴ καὶ συγχωρητέα, ἂν σκεφθοῦμε πόσο βαθειά εἶναι ἡ ἀνάγκη νὰ ἔχει κανεὶς μία ταυτότητα καὶ πόσο ἀτεγκτὴ εἶναι ἡ λογικὴ της περιφρούρησής της. Ὑπὸ τίς συνθήκες αὐτές, ἡ ἰδεολογικὴ πλάνη συνιστᾷ τὴ φυσικὴ κατάσταση, καὶ εἶναι δευτερεῦον, συχνά τυχαῖο μάλιστα, ἂν ἡ πλάνη θά ἔχει «δεξιὰ» ἢ «ἀριστερά» πρόσημα. Ὅλοι ἔχουν ἴσα δικαιώματα στὴν ψευδαίσθηση, ἀφοῦ δὲν ἔχουν ὅλοι τὴν ἴδια ἰκανότητα ἢ τὸ ἴδιο θάρρος γιὰ γνώση. Μερικὲς φορές στενοχωροῦμαι ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰτί σέ κάποια συζήτηση ἐπέμεινα στὴν ὑπεράσπιση «δυσάρεστων» διαγνώσεων ἢ ἀπόψεων περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἐπέτρεπε ἡ ψυχικὴ ἀντοχὴ ἢ ἡ ἀντιληπτικότητα τοῦ συνομιλητῆ μου. Θά ἦταν ἀσφαλῶς πολὺ δύσκολο νὰ τοῦ ἐξηγήσω ὅτι στὴν ἐπιμονή αὐτὴ δὲν μέ ὀδηγεῖ ἡ ἰσχυρογνωμοσύνη κι ἡ διάθεση νὰ τὸν «ἀλλάξω», ἀλλὰ μᾶλλον ἡ ἀπρόσωπη ἀγάπη μου γιὰ τὴ συνοχὴ καὶ τὴν πληρότητα μίας ἐπιχειρηματολογίας. Ὅπως καὶ νὰ 'χει, οἱ πλεῖστοι ἄνθρωποι θεωροῦν περιπίου ἀφύσικο νὰ πρεσβεύουν οἱ ἄλλοι ἀντίθετες ἀντιλήψεις. Ἀπεναντίας, ἐγὼ ἐκπλήσσομαι ἂν κάποιος συμφωνεῖ μαζί μου.

Δέν ἐμερολήπησα, πιστεῦω, κατὰ τὴν ἀνάλυση «δεξιῶν» καὶ «ἀριστερῶν» ἰδεολογικῶν πλανῶν. Δέν περιορίσθηκα στὴν ἀνατομία τῆς κομμουνιστικῆς ἐσχατολογίας, ἀλλὰ προχώρησα σέ μίαν ἐπισταμένη ἐξέταση τῶν ἰδεολο-

γημάτων του κλασσικού και του νεώτερου συντηρητισμού (στή μονογραφία μου *Συντηρητισμός, ἐνῶ στίς πολιτικοστρατηγικές ἀναλύσεις μου μετά τόν τερματισμό του Ψυχροῦ Πολέμου κεντρική θέση ἐπέχει ἡ κριτική του οἰκονομιστικού καί οἰκουμενιστικού «νεοφιλελευθερισμοῦ»*). Γενικότερα, διατύπωση αἰτιολογημένα τήν πεποίθηση ὅτι ἡ τριχοτόμηση του πολιτικοῦ φάσματος σέ «συντηρητισμό», «φιλελευθερισμό» καί «κοινωνική δημοκρατία (σοσιαλισμό)» ἀπετέλεσε εἰδοποιό συμπαρακολούθημα τῶν εὐρωπαϊκῶν Νέων Χρονῶν καί χάνει τή σημασία της στόν βαθμό ὅπου οἱ τελευταῖοι διαλύονται μέσα στήν μαζικοδημοκρατική πλανητική ἐποχή. Γιατί τό πρόβλημα τῆς κατανομῆς δέν τίθεται πλέον μεταξύ συγκροτημένων κοινωνικῶν τάξεων στό πλαίσιο χωριστῶν ἐθνῶν καί ἄφθονων ἀκόμα φυσικῶν πόρων ἀλλά τίθεται μετά τήν ἀπορρόφηση τῶν κλασσικῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπό τή μαζικοδημοκρατική χοάνη καί στό πλαίσιο ἑνός πλανήτη, ὅπου ἡ δημογραφική καί ἡ οἰκολογική ἐπιβάρυνση καθίσταται βαθμιαία ἀφόρητη. Τά γυμνά βιολογικά μεγέθη ὑποκαθιστοῦν σιγά-σιγά τά παραδοσιακά πολιτικά, μέ τήν ἐκάστοτε ἰδεολογική συσκευασία τους. Καμιά «δεξιά» καί καμιά «ἀριστερή» σοφία δέν θά βοηθοῦσε ἄν ὀχτώ ἢ δέκα δισεκατομμύρια ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν μανιωδῶς νά καταναλώσουν τόσες πρῶτες ὕλες τόση ἐνέργεια καί τόσα ἀγαθά ὅσα οἱ Βορειοαμερικανοί καί οἱ Εὐρωπαῖοι. Ἡ πολιτική γίνεται βιολογική καθώς μετατρέπεται ἀπλῶς σέ κατανομή ἀγαθῶν (ἀγαθῶν ἐπίσης οἰκολογικῶν) πάνω σ' ἕναν στενότατο πλέον πλανήτη. Ὅπως βλέπουμε, ἡ ἀναγκαστική ἀποκοπή ἀπό τίς πολιτικές ἰδεολογίες τῶν εὐρωπαϊκῶν Νέων χρόνων δέν θά σημάνει τό τέλος τῶν ἀγῶνων μεταξύ τῶν ἀνθρώπων παρά θά σημάνει ἀπλῶς ἀγῶνες χωρίς τέτοιες ἰδεολογίες – στή χειρότερη περίπτωση θά σημάνει ἐπιστροφή στίς γυμνές ὑπαρξιακές ἀντιπαραθέσεις πού δέν χρειάζονται καν ἰδεολογικούς ἐξωραϊσμούς καί ἰδεολογικά περιτυλίγματα. Ἡ ὑποκατάσταση τῶν γνωστῶν μας πολιτικῶν ἰδεολογιῶν μέ τά βιολογικά κριτήρια καί μεγέθη δέν θά συνιστοῦσε, στή χειρότερη αὐτή περίπτωση, μίαν εὐπρόσδεκτη ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ἀπό τό περιττό φορτίο ἀρχέγονων ψευδαισθήσεων, ἀλλά τό ἀντίθετο: θά σηματοδοτοῦσε μία κατάσταση τόσο βεβαρημένη, ὥστε νά μή μπορεῖ νά σηκώσει ἐπιπρόσθετα οὔτε καν τό μικρό βάρος μίας ἰδεολογικῆς σαπουνόφουσκας.